

Національна академія наук України
Інститут історії України

Віктор Горобець

**УКРАЇНА ТА ІМПЕРІЯ В РАННЬОМОДЕРНУ ДОБУ:
ЧИ БУЛА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА failed state?**

Київ – 2023

УДК 008:930.1 (477) «17-18»

*Працю підготовлено у межах бюджетної програми
КПКВК 6541230 «Підтримка пріоритетних для держави
наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок»
Відділення історії, філософії та права НАН України*

Горобець В.

Україна та імперія в ранньомодерну добу: чи була Козацька держава failed state? / За ред. В. Смолія. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2023. 116 с.

Досліджується Українська ранньомодерна держава у найважливіших її проявах і параметрах: структурах економіки й соціальності, моделях територіального устрою й адміністрування, структурах влади та самоврядності. Пропонується пошук відповіді на питання: чи була ефективною модель державної самоорганізації, що постала на теренах козацької України за результатами революції середини XVII ст.; в якій мірі вона вписувалась в моделі станових держав ранньомодерної Європи; наскільки успішно справлялась зі своїми регулювальними функціями не допущення серйозних соціальних потрясінь, забезпечення можливості для соціального й економічного зростання тощо. Окрема увага звертається на характер взаємин Гетьманату з Російською імперією, зокрема його вплив на політико-адміністративний статус автономії та тенденції розвитку ранньомодерної станової державності. З'ясовується, чи існувала кореляція між спробами імперського центру обмежити автономію Гетьманату та існуючими всередині нього непорядками в соціальному устрої, судочинстві, адмініструванні, а також – яким чином риторика імперських обмежувальних ініціатив накладалась на практики суспільно-політичного й господарського життя автономії.

Відповідальний редактор:
Валерій Смолій, академік НАН України

© Інститут історії України
НАН України, 2023

© Смолій В.А., наукове
редагування, 2023

© Горобець В.М., текст, 2023

З М І С Т

Вступ	4
Розділ I. Влада та самоврядування в Гетьманаті	
Природа владної організації Гетьманату. Історіографічні контрверзи ...	10
Практики українського державотворення: злам та реставрація річпосполитських норм і традицій	18
Суд і судочинство	37
Правові кодекси та їх застосування: судочинство в соціокультурному вимірі	49
Самоврядування і виборність влади як політико-культурні цінності	52
Імперська політика щодо розмивання засад виборності й самоврядності ..	70
Розділ II. Моделі адміністрування	
Адміністративно-територіальний устрій: тенденції полково-сотенного облаштування	74
Привілейовані сотні й статусно особливі анклави	78
Розділ III. Структури економіки й соціальності в козацькій Україні	
Вплив революції на характер власності й моделі господарювання	80
Економічна політика Московського царства/Російської імперії щодо України	87
Структури соціальності	95
Післямова	110

ВСТУП

Дискурсивні практики, що супроводжують і легітимізують війну РФ проти України, промовисто демонструють той факт, що так звана політика пам'яті й спекулятивна інструменталізація історії є одними із найбільш затребуваних Кремлем інструментів підготовки власного населення до військової експансії супроти сусідньої суверенної держави та формування фальшивих причин і приводів для вторгнення. Але так само і способом деморалізації обраного керівництвом РФ на роль жертви українського суспільства, яке в контексті підготовки цієї агресії також піддавалося тиску, а фактично «гібридним практикам експансії з боку Кремля, що, використовуючи розлогу політичну агентуру та засоби м'якої сили, нав'язував Україні власні стандарти роботи з минулим і парадигму «спільного минулого»»¹. Парадигму, що в неоімперській, за своєю суттю, моделі передбачала навіть не коригування українського національного нарративу й української ідентичності, а їх повне заперечення, знищення й розмивання різними гібридними проєкціями регіональних ідентичностей — малоросійською, новоросійською тощо².

Вигадані й озвучені найвищою посадовою особою держави фальшиві історичні нарративи продовжують активно експлуатуватись як виправдання провальної зовнішньої політики й, водночас, як спосіб мобілізації людських ресурсів і на етапі повномасштабного вторгнення. Тобто, в умовах, коли реальний стан речей демонструє повну невідповідність усьому цьому ідеологічному віртуальному конструкту. Більше того, озвучені В. Путіним імперські конструкти про неіснуючих українців, закамouflьовані під формулу «одного (з росіянами) народу, одного цілого»³, не лише продовжують поширюватись в ефірах пропагандистських ток-шоу, але й уже активно впроваджуються у шкільні програми та, водночас, отримують «академічне прикриття» з боку бійців «історичного фронту». Зокрема, як унікальний історіографічний і

¹ Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. Київ, 2018; Якубова Л. Євразійський розлам. Україна в добу гібридних викликів. Київ, 2019; Якубова Л. Російсько-українські «історичні війни»: введення в дискурс ненависті і знищення. Аналітична записка. Київ, 2023.

² Смолій В., Ясь О. Українська соціогуманітаристика воєнної доби: виклики, перспективи, можливості // Український історичний журнал. 2022. Число 4. С. 57; Верменич Я., Ясь О. Український проєкт на перехресті культур та ідентичностей: українсько-російське пограниччя як простір «зіткнення цивілізацій». Київ, 2022. С. 6.

³ Путин В. В. Об историческом единстве русских и украинцев: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/66181>

джерелознавчий феномен, що, по-суті, започатковує новий жанр археографічної й науково-дослідної роботи, варто сприймати публікацію підготовленої Федеральним архівним агентством і Російським державним гуманітарним університетом, за участі Державного архіву РФ та інших архівних установ фоліанта «Про історичну єдність росіян і українців»⁴. Вибірка документів – від новгородських берестяних грамот XI ст. до угоди про створення СНД 1991 р. – є нічим іншим, як спробою ілюстрування за допомогою історичних джерел таких знакових для російської пропаганди догм як: «єдиного історичного минулого народів двох країн», «глибинних політичних, економічних і культурних зв'язків», «спільних труднощів і перемог, а також... роз'єднуючих моментів спільної історії, як об'єктивних, так і суб'єктивних». Хоч бібліографічний опис видання створює помилкове враження, що йдеться про корпус документів, насправді ж, за визнанням самих укладачів, авторський колектив з 11-ти університетських й архівних науковців під керівництвом доктора історичних наук і дійсного державного радника РФ 1 класу А. Н. Артїзова витратив свій час для того, аби підготувати «хрестоматію архівних документів, що розкривають основні тези відомої статті В.В. Путїна «Про історичну єдність росіян та українців»⁵. Більше того, на 800 сторінках тексту представлено не лише документи (а точніше: їх фрагменти, що вписуються в концепцію «єдиного історичного минулого»), але й коментарі укладачів, що розставляють відповідні акценти там, де мова купор з джерел не така вже й однозначна та промовиста щодо концепту «єдності». Звертає на себе увагу й «новаційна» структура подачі коментарів, коли вони публікуються не в кінці книги, в примітках, а відразу ж за тим чи іншим фрагментом джерела. Вочевидь, це робиться для того, аби відразу ж переконати читача в наявності у відповідному джерелі «об'єднавчого» потенціалу, навіть у тому випадку, коли в тексті цей посил і не верифікується.

Загалом же виглядає так, що суть процесу наукового пізнання в даному випадку полягала в тому, аби знайти в історичних джерелах якісь фрагменти, лексичні форми, супроводити їх правильно ідеологічно зарядженими коментарями (те, що теорія пізнання трактує як упередженість інтерпретацій) і в такий спосіб «науково обґрунтувати» вже оприлюднений псевдо-історичний наратив про «один народ», створений під тепер – з кінця лютого 2022 року – вже очевидну політичну мету.

Як квінтесенцію нової концепції історії Української козацької держави можна сприймати озвучену Путїним тезу:

«До складу Російської держави увійшли місто Київ та землі лівобережжя Дніпра, включаючи Полтавщину, Чернігівщину та Запоріжжя. Їхні жителі возз'єдналися з основною частиною російського православного народу. За цією областю утвердилася назва «Мала Русь» (Малоросія)»⁶.

⁴ Об историческом единстве русских и украинцев. Документы. Москва, 2023. 800 с.

⁵ Сборник документов «Об историческом единстве русских и украинцев. Документы». Режим доступа: <https://statearchive.ru/1668>.

⁶ Путин В. В. Об историческом единстве... с.7.

У ній, як бачимо, немає місця ані козацькій державності, ані хоч якісь політичній суб'єктності козацької України, а згадується лише одне місто та декілька територій, населених якоюсь не-основною «частиною російського православного народу». І саме такий неоімперський погляд на історію України й намагаються проілюструвати фрагментами джерел і власними коментарями обрані Кремлем історики й архівісти. Вельми показово, що в такому доволі об'ємному фоліанті практично не знайшлося місця для висвітлення діяльності Петра I, вклад котрого в утвердженні «єдності росіян і українців» є чи не найбільшим в історії. Адже саме перший російський імператор знищив Запорозьку Січ і заборонив запорожцям проживати на Землях Вольностей Запорозьких Низових; встановив постійний політичний контроль за гетьманським урядом, запровадив при ньому інститут царських резидентів; почав призначати російських військових і цивільних чинів, а також лояльних до імперської влади на старшинські уряди в автономії. А під кінець життя взагалі ліквідував гетьманський уряд й автономію України, передавши управління нею спеціально створеній імперській владній структурі – Малоросійській колегії. А ще ж мала місце військова «інтеграція» – використання козаків як дешевого «гарматного м'яса» у 21-літній Великій північній війні; економічна «інтеграція» – заборона українським купцям вивозити з України на ринки Європи так звані «заповідні товари» та залучення козаків на примусові роботи з будівництва Петербургу й так звані «каналні роботи»; духовна «інтеграція» – анексування Київської митрополії, виведення з неї Чернігівської й Могилевської єпархій і пониження статусу митрополита Київського до архієпископського звання, нівелювання особливостей українського церковного співу, української вимови богослужбних текстів, українського друку церковних книг тощо. Утім, про це ані в статті Путіна, ані в її пізнішій ілюстративній хрестоматії не згадується взагалі.

У теорії пізнання подібний метод когнітивного спотворення відомий як підтверджувальне упередження. Це коли на підтвердження власної гіпотези або переконання (як у нашому випадку – переконання, продиктованого політичними цілями) підбирається відповідний набір даних або їх інтерпретацій та, відповідно, ігноруються ті з доступних джерел інформації, які цей концепт заперечують. І як свідчить аналіз сучасної російської історіографії, у висвітленні історії ранньомодерної України, зокрема історії Української козацької держави, цей метод знаходить дедалі ширше застосування. Звичайно ж, характер політичного виступу керівника держави чи специфічний жанр хрестоматії джерел, замовленої на потреби поточної політики, відрізняються від організації історичної статті в науковому журналі чи науковій монографії. Утім, набір тем та їх інтерпретація в наукових текстах і політичних заявах помітно зближуються. Передовсім це помітно в тому, що в академічних текстах відсутні згадки про Гетьманат як самодостатній державний організм, ігнорується проблематика його суб'єктності. Останнім часом із вжитку виходить сам політонім «Україна», який повсемісно замінюється схваленими Путіним «Мала Русь» і «Малоросія» (само останньому надається перевага). Подеколи

це набуває відверто гротескних форм, коли той чи інший автор раніше у назвах своїх статей, книг і дисертацій⁷ активно послуговувався терміном «Гетьманська Україна», і при цьому, що цікаво, при використанні терміну «Мала Росія» брав його у лапки⁸, розуміючи його умовність, штучність і метафоричність. А з тих пір, як Путін «обгрунтував» створення України В.Ленінім, почав доводити необхідність відмови від «штучних конструктів», «фантомів» на кшталт «Українська козацька держава», «Гетьманська Україна», натомість реанімації «історично закономірного» терміну «Малоросія»⁹.

Відповідно, свідомо деформується й назва етносу, що населяв цю частину України. Замість етноніму «українці» переважно вживається «малороси» або його різновид «народ Малороссии»¹⁰. Утім, подекуди зустрічаємо й новації, які не можна розцінити інакше, як свідчення прагнення будь-що вдовольнити запит кремлівських «істориків» на підтвердження тези щодо не існування українського народу як такого, натомість історизму конструкту «єдиного народу». Отож і надibuємо твердження стосовно того, що «більшість жителів півдня (в оригіналі – «южане») усвідомила нові можливості, пов'язані з інтеграцією в структури Російської імперії, і перестала сприймати вороже, що приїхали / повернулися з півночі»¹¹.

Обгрутовуючи «єдність» російського народу з «южанами», російські історики воліють не помічати самотності його соціополітичної організації, прагнень до збереження української козацької державності, що її гарантувало право автономії, закріплене в гетьманських статтях другої половини XVII ст., та, відповідно, актів насилля імперського центру при їх ліквідації¹². При цьому, процес знищення української державності пояснюється цілком в дусі наративів імперських владних інституцій XVIII ст. та російської імперської історіографії XIX ст. – як прагнення ліквідувати недоліки, що існували в устрої

⁷ Лазарев Я.А. «Великороссийская» администрация на гетманской Украине в 1700–1727 гг.: эволюция институтов и их статуса. Дисс. ...канд. ист. наук. Екатеринбург, 2012; его же. «С великою пользою великороссийскою»: проект первого украинского университета в контексте интеграции украинской казацкой элиты // Диалог со временем. 2020. Вып. 73. с. 127–139.

⁸ Киселев М.А., Лазарев Я.А. Военно-административные преобразования в «Малой России» накануне шведского вторжения 1708 года // Славяноведение. 2018. № 2; Лазарев Я.А. Факторы, механизмы и ресурсы устойчивого контроля над территорией «Малой России» во второй половине XVII в. // Quaestio Rossica. 2018. Т. 6. № 2.

⁹ Лазарев Я.А., Ившин В.С. Интеграция Малой России и ее статус в трудах Г.Ф. Карпова (1839–1890) // Славяноведение, 2021. № 2. С.115–116.

¹⁰ Лукашова С. Малороссия и малороссияне в Российской империи в XVIII в.: стратегии интеграции // Малороссы vs украинцы: Украинский вопрос в науке, государственной и культурной политике Российской империи и СССР. Очерки. Колл. монография. Москва, 2018. С.79.

¹¹ Там же. С. 97–98.

¹² Ширше про це див.: Горобець В. Концепт «нової імперської історії» як спосіб формування «нового» образу Російської імперії: на прикладі «закономірностей» ліквідації автономії Гетьманату. Аналітична записка/ Київ, 2023. 64 с.

«Малоросії». Так, підводячи читача до усвідомлення конечності ліквідації автономії козацької України, констатується: «починаючи з середини XVII ст. у Малоросії дедалі сильніше виявлялася криза влади», яка проявлялася в тому, що духовні особи судилися з козаками і містами, міщани скаржились на зловживання козацької старшини і духовних осіб, а козацька старшина – на інтриги гетьмана. «Сутяжництво було характерною рисою правової системи Речі Посполитої, і Малоросія успадкувала її у повному обсязі»¹³. Відтак і «наведення порядку в управлінні Малоросією та встановлення дієвого контролю за її політичною елітою увійшли до списку пріоритетних завдань Росії»¹⁴.

В контексті концепції наведення імперією ладу в Україні російські історики стверджують, що заснування Малоросійської колегії 1722 р., що стало грубим порушенням автономії Гетьманату й мало на меті ліквідацію самобутності його устрою, нібито «було своєрідним адміністративним експериментом із боку Петра I, який намагався упорядкувати управління Малою Росією»¹⁵. При цьому ліквідація гетьманської форми правління та запровадження колегії трактується як цілком легітимна дія, що спиралось на договір Б.Хмельницького з Олексієм Михайловичем 1654 р. – російська владна установа, нібито, «мала діяти на основі «договірних пунктів Б. Хмельницького та інших гетьманів», тобто відповідно до системи відносин, що вже склалася»¹⁶. І загалом, «її створення не мало на увазі заміну чи пониження ролі місцевих інститутів козацького та міського самоврядування»¹⁷.

За іншою версією, причина фактичної ліквідації Петром I інституту гетьманства 1722 р. крилась не в політичних намірах імператора «Малую Россию к рукам прибрать», а знову ж таки доленосна для української державності подія цілком вписувалась у приватний конфлікт в оточенні монарха по так званій «почепській справі»: Полуботок з Апостолом боролись за булаву, шукаючи підтримки серед «пташат гнізда Петрова», а імператор «їхні політичні ігри сприйняв... як акт нелояльності»¹⁸.

Аналогічно й стосовно другої заборони гетьманства після смерті Данила Апостола 1734 року авторам нової історії імперії також без проблем вдається розгледіти «законність» аргументів Анни Іоанівни. Адже, виявляється, «за 7 років правління гетьмана міжусобиці, розвал системи управління та прагнення старшини до особистого збагачення настільки підірвали боєздатність козацького війська, що це прямо загрожувало безпеці імперії», натомість ство-

¹³ Лукашова С. Малороссия и малороссияне. С. 57.

¹⁴ Там же. С. 58.

¹⁵ Лазарев Я. А. «Учинено будет по его императорского величества указу». С. 852–865.

¹⁶ Лукашова С. Малороссия и малороссияне. С. 61.

¹⁷ Лазарев Я. А. «Учинено будет по его императорского величества указу». С. 852–865.

¹⁸ Киселев М.А., Кочегаров К.А., Лазарев Я. А. Патроны, слуги и друзья. Русско-украинские неформальные связи и управление Гетманщиной в 1700–1760-х гг. Исследование и источники. Екатеринбург, 2022. С. 158.

рена Анною Іоанівною Правління гетьманського уряду демонструвало неабияку «успішність»¹⁹. Не зраджують собі російські колеги й в описі причин остаточної ліквідації Катериною II української державності в 1764 р., вбачаючи їх не в централізаторській політиці Катерини II й артикульованому прагненні – «аби й назва (гетьманів) щезла», а лише у «користолюбстві» Кирила Розумовського.

Так що ж насправді являла з себе Україна в XVII–XVIII ст., яким чином була облаштована її станова ранньомодерна державність, якими були моделі її соціальної й господарської організації, територіального устрою й адміністрування, як функціонували структури влади та самоврядності привілейованих і тяглих станів, верств і груп? Чи такою вже насправді безнадійною була модель державної самоорганізації, що постала за результатами Української революції середини XVII ст., чи вона все ж цілком вписувалась в моделі ранньомодерної Європи й цілком ефективно справлялась зі своїми функціями, не провокуючи при цьому серйозних соціальних потрясінь, надаючи змогу традиції, праву й суду полагоджувати конфлікти, змагатись за можливості соціального й економічного зростання тощо. І якою насправді була роль Російської імперії в усіх цих процесах? Чи існувала кореляція між спробами імперського центру обмежити автономію Гетьманату та існуючими всередині нього непорядками в соціальному устрої, судочинстві, адмініструванні? Яким чином риторика обмежувальних дій імперії в автономії накладалась на практику?

¹⁹ Лукашова С. Малороссия и малороссияне. С.62.

Розділ І.

СТРУКТУРИ ВЛАДИ ТА САМОВРЯДНОСТІ ГЕТЬМАНАТУ

Природа владної організації: рецепція річпосполитського досвіду чи традиції Запорозької Січі?

В історичній літературі висловлюються різні, іноді діаметрально протилежні думки з приводу того, де варто шукати витoki української ранньомодерної державності та з якої державною/протодержавною структурою зв'язок Гетьманату був міцнішим – з Річчю Посполитою чи із Запорозькою Січчю? Так, наприклад, Валерій Смолій однозначно трактує Запорозьку Січ як «політичну альтернативу державним структурам Речі Посполитої», а розмірковуючи над причинами ефективності Української ранньомодерної держави, що постала в результаті революційних зрушень середини XVII ст., стверджує:

«життєздатність та великі потенційні можливості нової держави пояснює насамперед той факт, що вона творилась в надрах народу і самим народом. Її основний архітектор гетьман Богдан Хмельницький засвоїв і творчо використав традиції творення власних політичних інститутів Запорозькою Січчю»²⁰.

Не менш категоричний у своїх судженнях і Петро Сас, котрий, ведучи мову про інституційні витoki Української козацької держави, вже у вступній частині свого дослідження констатує:

«Можемо стверджувати, що нововиникла Українська держава... фактично була викроєною за лекалами Війська Запорозького першої половини XVII ст. — протодержавного політичного та соціального інституту, а також військової організації українського козацтва»²¹.

Підбиваючи ж його підсумки, автор доволі категорично стверджує:

«Звісно, що запорожці не були «простаками», як про них висловлювалися деякі сучасники, засліплені пихою й просякнуті отруйною упередженістю. Не були вони також дикунами і банальними грабіжниками... Насправді важко переоцінити значення для українського народу їхнього політичного, соціального і культурного спадку. Зокрема, йдеться про те, що виплекані козаками політичні інститути, норми поведінки, соціальні

²⁰ Смолій В. Феномен українського козацтва// Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. Т.1. Київ, 2006. С. 11.

²¹ Сас П. Інституційні витoki Української козацької держави: Військо Запорозьке першої половини XVII ст. // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. Київ, 2014. С. 12.

ідеали та політичні цінності стали каталізатором для українського націотворення, а також накреслили готовий план побудови Української держави, яким скористався Б. Хмельницький та його соратники»²².

Відповідно й апеляція автора до річпосполитського досвіду несе в собі виразно негативну конотацію. Так, відзначаючи заслуги запорожців у «накресленні готового плану побудови Української держави», дослідник акцентує увагу на повній неспроможності української шляхти як у контексті націотворення, так і розбудови держави:

«До слова, на це не спромоглася українська шляхта з її політичними і військовими можливостями – сеймиками, урядами і шляхетським ополченням. Утім, у неї на це було мало шансів. Адже український нобілітет значною мірою полонізувався. Політична система Речі Посполитої надто добре захищала інтереси шляхтичів, які звикли паразитувати на суспільстві, всіляко гнобячи «нижчі» соціальні стани. «Шляхетський народ» не міг робити якісь консолідовані рухи в напрямі створення в Україні своєї держави і через те, що був облутаний клієнтарними відносинами та вирізнявся майновою прірвою, яка пролягала між магнатами і безземельними шляхтичами»²³.

Різко контрастує з такими поглядами точка зору, представлена відомим польським істориком-україністом Владиславом Серчиком в німецькомовній статті «Рецепція польської конституційної моделі на Запоріжжі – взірєць чи карикатура?»²⁴. Попри використані в назві статті контрверзи, висновки автора щодо масштабів запозичень козацтвом у Речі Посполитої в процесі розбудови власних інститутів доволі однозначні, з виразним акцентом на першій частині цієї дихотомічної пари. Передовсім Серчик звернув увагу на той факт, що рецепція моделей суспільного організації, які успішно функціонують у найближчих сусідів, є доволі поширеною цивілізаційною практикою, а перебування ж запорозького козацтва у складі Великого князівства Литовського, згодом Корони Польської створювало навіть значні ліпші умови для рецепції, аніж умови звичайного сусідства. До того ж коронна влада доклала й своїх зусиль для організаційного оформлення козацтва, зокрема закладення основ його ієрархічної моделі в процесі інститулізації реєстрового козацького війська, яка також сприяла й кореспондуванню польської моделі військового облаштування. Ще більш активним процес запозичення став після 1648 року, коли

«козацькі лідери зіткнулись з незрівнянно більш далекосяжними проблемами, які торкались як цивільної адміністрації, так і контактів особливого політичного характеру – із союзниками (насамперед Кримським ханством), супротивником, головним чином з Коронаю Польською, врешті з грецьким православним кліром»²⁵.

²² Там само. С. 40.

²³ Там само.

²⁴ Serczyk W. Die Rezeption des polnischen Verfassungsmodells in Saporogien – ein Vorbild oder ein Zerrbild?// Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne. 1992. Nr 100: Studia Germano-Polonica. S. 59–67.

²⁵ Ibidem. S. 59–61.

За таких умов власного козацького досвіду «вже було недостатньо, взірців для наслідування довелось шукати деінде», й устрій Речі Посполитої для цього підходив якнайкраще, оскільки, по-перше, козаки за попередні десятиліття свого існування в межах Корони Польської до нього звикли і він став «так би мовити, природним зразком», а по-друге, шляхетська демократія несла для козацької старшини ті переваги, які не були притаманні ані московській, ані турецькій моделі. Тож «за правління Богдана Хмельницького козаки з наддніпрянських земель намагалися точно копіювати інститути, що функціонували в Речі Посполитій, особливо збройні сили». Навіть «титулярія, взаємне звертання «брате» чи навіть «пане-брате», а також самоназва «запорозьке товариство» були запозичені з польсько-шляхетських звичаїв». Підсумовуючи ж свої роздуми, Серчик стверджував, що саме устроєва модель Речі Посполитої найбільше відповідала потребам і традиціям козацтва й саме вона і була використана ним для облаштування власних суспільних інститутів своєї «територіально-політичної автономії». Однак козацький устрій «не був точною копією Польської держави», а це була модель,

«адаптована до потреб поточної ситуації... Суворість звичаїв, що панували в Україні, часом призводила до карикатурних спотворень..., але це не було фактором, що визначав характер чи обсяг здійснюваної влади»²⁶.

Обраний автором стиль викладу матеріалу не передбачав детального аргументування викладених тез чи їх скрупульозного підтвердження історичними джерелами, радше це було узагальнення попередніх авторських напрацювань, викладених в історичних дослідженнях і нараціях. Утім, теза щодо «карикатурних спотворень» автором розкривається і, як виявляється, вона стосується виборності козацької старшини. Історик звертає увагу на те, що засвоєння козаками польського досвіду відбувалось не механічним перенесенням, а в його процесі нерідко відбувались різного роду трансформації, важливу роль подеколи відігравав «розважальний елемент, невідомий в оригіналі», через що це. Зокрема, як ілюстрацію такого явища, дослідник подає вибори козацької старшини, що «часто набувало вигляду комічного ритуалу..., навмисною карикатурою на звичаї, що панували серед шляхти»²⁷.

Представлений автором погляд на виборність старшини, як ілюстрацію карикатурності запозичень козацтвом шляхетської демократії, потребує детального обговорення. Наразі ж важливим є сам факт констатації факту рецесії та його, на думку польського історика, глобального масштабу. Так само важливим є й те, що останніми роками запозичення козацькою державою моделей, характерних для устрою Речі Посполитої, як складова частина процесу соціокультурного облаштування Гетьманату, стає предметом обговорення і в сучасній українській історіографії²⁸.

²⁶ Ibidem. S. 64–67.

²⁷ Ibidem. S. 61.

²⁸ Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. Київ, 2009; Волошин Ю. Шляхетські ідеали в козацькому

На мій погляд, ця дискусія є тим випадком, коли, справді, істина знаходиться десь посередині. Адже вкрай важко заперечити той очевидний факт, що зародження козацької державності, яке спостерігаємо вже в перші місяці революції, відбувалось на ґрунті повного заперечення державного досвіду Речі Посполитої та спроб перенесення на терени Наддніпрянської – так званої, «городової» – України уявлень про справедливую державу. Відповідно, тоpos «справедливої держави» стає провідним уже на початках переосмислення причин розриву козацької України з Польсько-Литовською державою та феномену козацької державності як такої. А витoki концептів суто конфронтаційного протиставлення Речі Посполитої та Козацького Гетьманату в історіографії варто шукати вже в нараціях так званих козацьких літописців другої половини XVII–XVIII ст. Автори компілятивних історичних праць (а саме так можна означити козацькі літописи) в процесі конструювання української ідентичності вдавались у своїх наративах до цілком зрозумілої бінарної опозиції характеризування «свого» і «чужого», де – з огляду не стільки на перебіг воєнного протистояння Війська Запорозького та Речі Посполитої в середині – другій половині XVII ст., скільки через остаточне потрапляння України на час написання літописів під владу Москви – саме полякам була відведена роль головного гнобителя: «хижого», «слуги фараонова» тощо. Але, що цікаво, навіть у такій конфронтаційній моделі, літописцям у край важко було ігнорувати генетичну близькість українців і поляків. Тож і читаємо у Самійла Величка, що поляки та предки козаків належали до єдиного народу – сарматійського, але поляки зрадили своїх побратимів і вчинили «над право Боже озлоблення»²⁹. Ще більш показовим у контексті сприйняття козацькою елітою факту перетікання старої Речі Посполитої в нову, вільну «Козацьку Річ Посполиту» видається пасаж з літопису гадяцького полковника Григорія Грабянки, коли автор – один з найяскравіших виразників інтересів козацької старшини останніх десятиліть XVII – початку XVIII ст., яка «перебувала на стадії «ошляхетнення» й мріяла про шляхетський статус і права, пов'язані з цим статусом»³⁰ – устами Стефана Баторія озвучує актуальну мрію цієї соціальної верстви таким чином: «Но всегда король Стефан от храбрости козаков поразумивая пророчески глаголаше: «будет (рече) когдась от тих юнаков Реч Посполитая волная»³¹. І хоч не Грабянка був автором цього апокрифу, а він лише запозичив його у Самуеля Твардовського³², вже сам факт перенесення

соціуми Лівобережної України 60-х – 70-х pp. XVIII ст. // *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku*. Red. A. Czyżewski, R. Stobiecki, T. Toborka, L. Zaszkiłniak. Warszawa, Łódź, 2012. S. 384–393; Sokirko O. *Rzeczpospolita szlachecka i rzeczpospolita kozacka: wojskowo-polityczne paralele od połowy XVII do końca XVIII stulecia*// *Polsko-Ukraińska Współpraca Wojskowa na Przestrzeni Dziejów*. Oświęcim, 2018. S. 65–84.

²⁹ Величко С. Літопис. Київ, 1991. Т. 1. С. 98.

³⁰ Плохій С. Гадяч 1658: творення міту // *Гадяцька унія 1658 року*. Київ, 2008. С. 288.

³¹ [Г. Грабянка]. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. Київ, 1853. С. 22.

³² Twardowski S. *Wojna domowa z Kozaki i Tatary, z Moskwą, potym Szwedami i z Węgry przez lat dwanaście za panowania... Jana Kazimierza... Na cztery podzielona księgi...* Opus posthumum. Kalisz, 1681. S. 263–264.

цього тексту у свій твір, при ігноруванні багатьох інших свідчень польського хроніста, багато про що говорить.

Важливе значення для формування саме такої академічної моделі історіографічного канону в трактуванні історії взаємин Речі Посполитої та Козацького Гетьманату мало те, що його базові постулати закладались у часи, що були чи не найменш сприятливі для неупередженого погляду на цю важливу, багаторівневу й складну проблему. Адже з кінця XVIII – початку XIX ст. в Російській імперії та Україні, як її на той час уже органічній частині, помітно зростають антипольські сентименти. Одним з яскравих відлунь таких процесів стає концепція, оприлюднена в анонімній «Історії Русів» – за означенням Сергія Плохія, однієї з найбільш антипольських історичних праць, написаних в Україні, головним завданням якої стало заперечення хоч би там якогось позитивного впливу Великого князівства Литовського і Корони Польської на Україну та «розвінчання «історій» польських і литовських авторів та їх послідовників в Україні»³³. Відтак анонімний автор переконував, що руський народ як політичний організм існував ще від часів Київської Русі, був незалежним, мав власних правителів – князів, аж поки татари не змусили поєднатися з Литвою і Польщею, але поєднатися «як рівний з рівним і вільний з вільним», на контрактній підставі. На підтвердження тези про добровільність і контрактність взаємин анонімний автор навіть вкладає в уста короля Владислава IV (котрого характеризує неабияк, а «відомим руським патріотом») апокриф звернення до сенату ось такого цікавого змісту:

«А что народъ Рускій съ городами, селеніями и землями своими соединялся съ, Польшею добровольно на одинакія и равныя съ нею права и преимущества, сего опровергнуть мы ни чѣмъ не можемъ, яко утвержденного торжественными договорами и пактами, въ привиллегіяхъ и архивахъ хранящимись»³⁴.

І врешті король, не маючи змоги змусити магнатів і «чинів Королівства» поважати ці самі права і привілеї руські, був змушений звернути до Війська Запорозького «достопамятныя слова:

«Поневажъ вы воины есте и имаете у себе мушкеты и сабли, то что вамъ възбраняеть стать за себя и за свою свободу? Ибо видно жребій вашъ таковъ, чтобы имѣть все отъ меча, и даже самую свободу; а я помогать вамъ не въ силахъ, обуреваемъ будучи партизанствомъ и ихъ факціями»³⁵.

«Історія Русів» справила потужний вплив на розвиток українського історіописання, ставши не лише «джерелом патріотичного натхнення», але й «історичним джерелом» при підготовці Миколою Маркевичем першої синтетичної праці з історії України³⁶, написаної саме з позицій автентичної української історії, а не як регіонального відлуння російської історії. У процесі «націона-

³³ Плохій С. Гадяч 1658. С. 293.

³⁴ [Г. Кониский]. История Русов или Малой России. Москва, 1846. С. 204.

³⁵ Там же.

³⁶ Маркевич Н. История Малороссии в 5-ти т. Москва, 1842–1843.

лізації» української історії Маркевичу вдається одночасно представити й чи не найбільш позитивну оцінку Гадяцької угоди, «колись висловлену українським істориком до середини XIX ст.»³⁷, акцентувавши увагу на всі ті вигоди, яка вона давала козакам, але при цьому, що цікаво, концептуально зберегти вірність щойно згаданих «найбільш антипольській історичній праці», повністю перекинувши провину за занепад гадяцьких домовленостей на польську сторону, яка була нещирою, безмірно пихатою, схильною до пригноблення інших тощо. Та й загалом, сформований Маркевичем історіографічний канон метафорично можна втиснути в дихотомію «гнобителя-пригнобленого». І саме він стає провідним для української історіографії в добу становлення її академічної версії в другій половині XIX ст. Його підґрунтям стає ідея жорсткого протиставлення «соціально справедливої» за своєю суттю «козацької вольниці» та впорядкованої за ознакою соціального домінування одного провідного стану на шкоду іншим станам «шляхетській державі».

Запорукою ж популярності саме такого канону в українській гуманітаристиці безперечно є талант й наполегливість декількох поколінь визначних українських істориків, передовсім Михайла Грушевського, котрий доволі негативно ставився до держави, яка наприкінці XVIII ст. безславно зникла з політичної мапи Європи, і в якій вбачав джерело нещастя, які випали на долю України. Власне, й державні порядки Гетьманату оцінював не надто високо. Адже для нього – як яскравого представника так званої народницької течії в історіографії – інтерес передусім становили соціальні аспекти історичного розвитку, зокрема виявлення причин плачевного становища широких народних мас. Саме тому Грушевський з таким пієтетом ставився до революційних звершень повсталого люду, але повсякчас наголошував на творчому безсиллі козацьких лідерів, котрих вчений називав «бувшими людьми Речі Посполитої», яким бракувало «нових ідей» уже в часи гетьманування Богдана Хмельницького. При цьому він відверто негативно розцінював їхню «замаринованість в соціальним, політичним і культурним укладі Річпосполитої» і гнівно таврував спроби «утворити нову «вільну Річпосполиту» на взір і подобу її ж», трактуючи такі спроби як «фатальні» і «фальшиві кроки» української революції³⁸. Відповідно, й Гадяцьку унію – за означенням Грушевського, «унію шляхетську» – учений розглядав не як спробу модернізації старої державної моделі, звернутої у майбутнє, а як засіб «відреставрувати економічне і політичне посідання марних недобитків цієї [шляхетської] соціальної верстви, вернути те чим вона колись була або бажала бути»³⁹.

І що характерно, негативні оцінки річпосполитського спадку у візії Грушевського згодом були повторені радянською історіографією, хіба що остання максимально притлумила характерні для Грушевського національні інтенції, натомість абсолютизувала теорію соціально-економічної боротьби й класового підходу як рушія історичного розвитку, а також «прагнення українського

³⁷ Плохій С. Гадяч 1658. С. 302, 303.

³⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Київ, 1997. Т. 9, ч. 2. С. 1500–1501.

³⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Київ, 1998. Т. 10. С. 372.

народу до возз'єднання з російським народом». Отож, навіть найбільш фахові тогочасні українські історики, наприклад, такі, як добрий знавець джерел Іван Крип'якевич, ведучи мову про Українську ранньомодерну державу (зрозуміло, в межах дозволеного владою дискурсу – лише як про «процес складання української державності»), повністю ігнорували процеси рецепції козацькими лідерами моделей і традицій владної організації в Речі Посполитій, натомість акцентували увагу на тому, що прототипом нового державного апарату «стали установи, що існували на Запорозькій Січі», яку «К.Маркс розглядав як республіку»⁴⁰. Про визначальну роль у цьому процесі Запорозької Січі, де по-стали «в зародковому стані... органи української національної державності», писав також Іван Бойко⁴¹. Як «першу козацьку республіку» трактувала Січ Олена Апанович⁴².

Але, якщо положення Фрідріха Енгельса стосовно того, що «тенденція до створення національних держав... є одним з найважливіших підойм прогресу в середні віки», відкривало можливості для обговорення українськими істориками радянської доби проблеми зародження «національної державності»⁴³, то будь-які згадки про рецепцію річпосполитського досвіду, зрозуміло, були жорстко табуйовані. Адже, як згадувала вже перебуваючи на еміграції Наталя Полонська-Василенко своє дослідницьке життя в Інституті історії України АН УРСР в довоєнні 1930-і роки, «уся праця співробітників була підкорена директивам партії, головною з яких було – виявляти єдність українського та великоруського народів, благодійний вплив на українську культуру “старшого брата»⁴⁴.

Чи не найбільш вороже акцентовано антипольські мотиви звучали в часи Другої світової війни. Скажімо, у виданому 1942 р. евакуйованими до Уфи українськими істориками нарисі історії України реалії, що настали по Люблінській унії 1569 р., змальовувались у відверто есхатологічних барвах: «на захоплені Польщею українські землі хмарою посунули польсько-шляхетські загарбники», «на Україні встановилось необмежене панування польсько-шляхетських окупантів», «серед інших країн того часу Польща виділялась особливо жорстоким гнобленням селян» тощо⁴⁵. Зрозуміло, що за таких умов уже з кінця XVI ст. розгорнулась «збройна боротьба українського народу проти окупантів», а в плани козацького ватажка Криштофа Косинського в ході війни

⁴⁰ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький/ вид. 2-е. Львів, 1990. С. 232.

⁴¹ Бойко І.Д. До питання про державність українського народу в період феодалізму// Український історичний журнал. 1968. № 8. С. 27–38.

⁴² Апанович О.М. Національно-визвольні війни в епоху феодалізму. /Україна XVI–XVII ст.// Український історичний журнал. 1965. № 12. С. 29–38.

⁴³ Ширше про це див.: Павленко В., Пивовар С., Ідея української національної державності в радянській історіографії// Етнічна історія народів Європи. 2001. Вип. 9. С. 9–13.

⁴⁴ Полонська-Василенко Н. Історія України. Київ, 1998. Т. 1. С. 26.

⁴⁵ Нарис історії України/ Ред. К. Гуслистий, Л. Славін, Ф. Ястребов. Уфа, 1942. С. 61.

1591–1594 років «входила не тільки боротьба проти магнатів і шляхти, а й приєднання українських земель до Росії»⁴⁶. Прагнення «досягти національної незалежності» від Польщі та приєднатися до Росії, стверджувалось у нарисах, було визначальним мотивом й усіх наступних козацьких повстань 1620–1630-х років, аж поки гетьман Хмельницький таки не досяг цієї мети на Переяславській раді 1654 р. Як певне латентне визнання факту рецепції річпосполитського досвіду повсталими козаками, але, зрозуміло, з відверто негативними інтенціями, можна сприймати хіба що згадку про «наступ старшини на народні маси». Отож, «визволившись від тяжкої польсько-шляхетської неволі, селянство тепер повинно було боротися проти старшини, яка намагалась відновити феодально-кріпосницькі порядки», одним з апогеїв такої реставраційної політики була Гадяцька угода «про підкорення України шляхетській Польщі»⁴⁷.

Парадокс полягає у тому, що й опоненти радянського історіографічного канону – представники так званої «державницької» школи в українській історіографії – також воліли не помічати впливу річпосполитського досвіду в процесі розбудови ранньомодерної козацької державності, або ж відверто його зневажати. І це зауваження в рівній мірі стосується як представників «класичної» державницької школи, котрі в перші десятиліття ХХ ст. вперше звернули акцентовану увагу на державницькі інтенції козацтва в ході визвольних змагань середини ХVІІ ст., так і їхніх послідовників й епігонів вже в часи становлення незалежної України, в умовах розбудови концепцій недержавницької школи в сучасній українській історіографії, котрі будь-які натяки на засвоєння козацькою державою досвіду Речі Посполитої приносять в жертву ідеї самобутності й самодостатності козацького державного досвіду, набутого в часи функціонування Запорозької Січі, а «витоки української феодальної державності» шукають в часах існування Київської Русі, Галицько-Волинського та Київського князівства⁴⁸. Відповідно, й оцінки Гадяцької угоди є вкрай негативними:

«договір зводив нанівець державний суверенітет козацької України й істотно змінював її політичний лад, адміністративно-територіальний устрій і судову систему; унеможлиблював досягнення незалежності й соборності... ліквідував соціально-економічні завоювання селян, міщан і нереєстрових козаків, його основні положення запізнилися щонайменше на 100 років»⁴⁹.

⁴⁶ Там же. С. 62–63.

⁴⁷ Там же. С. 72, 77.

⁴⁸ Див.: Дорошенко Д., Нарис історії України. Львів, 1991. С. 344–360; Смолій В.А., Гуржій О.І. Становлення української феодальної державності // Український історичний журнал. 1990. № 10. С. 13–19; Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті ХVІІ століття. Дніпропетровськ, 2003. С. 84 та ін.

⁴⁹ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція (1648–1676 рр.). Київ, 1999. С. 229.

Зрозуміло, що для представників різних історіографічних шкіл і напрямків об'єкти дослідження й критерії оцінювання цього протиставлення могли суттєво різнитись. Утім домінуючий інтерес – хоч з різною мотивацією – очевидний: протиставлення Речі Посполитої та Козацького Гетьманату було ключем для написань різних «правильних» історій. І ключ цей був доволі універсальним за своїм застосуванням. Адже таке протиставлення, з одного боку, легітимізувало Козацьку революцію середини XVII ст., пояснювало причини розриву козацької України з Річчю Посполитою, засвідчувало ексклюзивність українського/козацького досвіду державотворення, а отже виступало потужним аргументом при ствердженні окремішності української історії й на цій підставі розбудови модерної української нації. З іншого боку, доступно пояснювало феномен Переяславської ради 1654 р. й переходу України під зверхність царя у контексті так званої концепції «возз'єднання України з Росією».

Практики українського державотворення: злам та реставрація річпосполитських норм і традицій

Насправді ж представлена в традиційній українській історіографії бінарна модель жорсткої опозиції козацтва та шляхти, відповідно, устрою Гетьманату та Речі Посполитої, не надто добре корелюється з історичними практиками, зокрема зі спробами повернути козацьку Україну у звичний світ Речі Посполитої. Найвідомішою й найбільш концептуально довершеною, звичайно ж, є Гадяцька угода 1658 р., яка закладала умови для повноцінного переформатування суспільного життя козацької України та конвергенції його інститутів у рамковій моделі Речі Посполитої⁵⁰, що, однак, допускало – в умовах композитарного характеру останньої⁵¹ – збереження його певних характерних проявів й особливостей. Згодом цю спробу в дещо видозміненому вигляді було повторено в часи укладення Чуднівської угоди 1660 р., сеймової боротьби 1661–1662 років, перемовин гетьмана Петра Дорошенка з коронним гетьманом Яном Собеським наприкінці 1660-х років та навіть у часи гетьманування Івана Мазепи, на початку XVIII ст.⁵².

⁵⁰ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687)/ упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. Київ–Львів, 2004. С. 33–39. Останнім часом Гадяцька угода ґрунтовно описана в історіографії й немає потреб детально зупинятись на її детальному опису. Див.: Гадяцька унія 1658 року, ред. П. Сохань. Київ, 2008. 352 с.; Kroll P. *Od ugody hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660*. Warszawa, 2008. 452 s.; Вільні з вільними, рівні з рівними... До річниці підписання Гадяцького договору 1658 року. Ужгород, 2018. 164 с. та ін.

⁵¹ Frost R. *The Oxford History of Poland Lithuania*. Oxford, 2015. Vol. 1. P. 36–46.

⁵² *Acta Historica res gestas Poloniae illustranti ab anno 1507 usque 1795*. Vol. 1, pars. 1. Krakow 1881. S. 362; Лист Пилипа Орлика до київського митрополита Стефана Яворського (1721)// Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / 2-е доповнене вид, Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001. С. 410; Горобець В. Еліта козацької

Але Річ Посполита поверталась в Україну не лише у формі угод – реальних чи утаємничених прожектів, яким так і не судилось реалізуватись, або ж рефлексій тогочасних інтелектуалів в історичних наративах, що мали чітко виражену політичну мету. Насправді її повернення мало місце вже і в тогочасних практиках. Власне, найперше, на що варто звернути увагу, так це на те, що вже сам збройний виступ козацтва 1648 р. цілком вписувався в річпосполитську практику відстоювання своїх порушених прав силовим опором – так званим рокошем. І саме так козацькі лідери й сприймали повстання – як цілком легітимний і легальний спосіб політичної боротьби. Служба королю в традиції Війська Запорозького розглядалася як певний контракт з обопільними обов'язками, що передбачав присягу монарха на безумовному виконанні вимог свого контрагента. В разі недотримання застережених умов королівською владою козацтво трактувало як законне право відмови в служінні володарю⁵³. Саме в контексті цієї парадигми збройний виступ 1648 р. «однозначно розцінювався козацьким товариством як легітимний, а не сприймався актом свавілля чи зради»⁵⁴. Тим паче, що на початках козацького повстання козацтво, принаймні значна його частина, не плекала планів поривати з Річчю Посполитою, «розглядаючи свій виступ «невільним гріхом», учиненим задля захисту законних прав і свобод Війська Запорозького»⁵⁵.

Революція розпочалась під гаслами закріплення за козацтвом статусу привілейованого лицарського стану й, відповідно, забезпечення можливостей розвивати станові самоврядні інститути, виведення козаків з-під шляхетського адміністрування і присуду домінальних судів, і лише неспроможність досягнення компромісу в цих питаннях у діалозі з коронною владою обумовила появу більш радикальних вимог, аж до виходу Війська Запорозького з тіла спільної вітчизни.

України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. Київ, 2001. С. 238–260, 293–309; Горобець В. Гадяч після Гадяча. Ідея українсько-польсько-литовської унії в політичних проектах і практиках гетьманату (кінець 50-х років XVII ст. – XVIII ст.) // Вільні з вільними, рівні з рівними... С. 55–66; Kroll P. Od ugody hadziackiej do Cudnowa. S. 383–387; Чухліб Т., Гадяцька угода 1658 р. та ідея її відновлення в українсько-польських стосунках другої половини XVII ст. // Український історичний журнал. 2008. № 3. С. 62.

⁵³ Див.: Величенко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тяглости в українській історіографії XVII–XVIII ст. // *Mediaevalia Ucrainica*: Ментальність та історія ідей. Київ, 1992. С. 117–121; Плохий С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia Ucrainica*. Т. 3. Київ, 1995. С. 86–110.

⁵⁴ Степанков В. Зрада королю чи законне право на виступ? (Козацьке повстання першої половини 1648 р. у сприйнятті Війська Запорозького) // *Соціум: Альманах соціальної історії*. 2006. Вип. 6. С. 249–256; Смолій В., Степанков В. Влада в Українській державі: сутнісний зміст та вектори позиціонування // *Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура*. Київ, 2014. С. 47.

⁵⁵ Степанков В., Степанков В. Б. Хмельницький vs М. Кривоніс: суперництво за булаву чи конфронтація поглядів на характер і мету революційної боротьби 1648 р.? // *Український історичний журнал*. 2023. Число 5. С. 190.

Звичайно ж, революційна стихія, що з літа 1648 р. охопила Україну, як і в інших подібних випадках з історії ранньомодерної Європи, неминуче провокувала хвилі насильства й рішучої деконструкції існуючого ладу. За таких умов вже не реєстрові козацькі старшини на чолі з Хмельницьким, котрі, за словами Грушевського, прагнули «залагодити як найскорше все що стало ся, дістати бажані – такі скромні справді – уступки, і вернути ся до привычного становища вірних слуг його королівської милости і річи-посполитої»⁵⁶, визначали цілі повстання, а радикально налаштовані лідери нерєєстрового козацтва, покозачених елементів із середовища селян і міщан, метою котрих було знищення всього того, що нагадувало про існуючу до цих пір тут державу⁵⁷. Промовистою ілюстрацією таких настроїв є заява міщан Немирова з 1648 р. у відповідь на вимогу ротмістра Яна Барановського відчинити міську браму: «Тут немає нічого ляхького і вже визнаємо Хмельницького своїм володарем»⁵⁸.

Однак по мірі становлення нової держави вона дивним чином або нагадувала свого попередника, або, принаймні, на нього взорувала своїми певними елементами. Власне, ще на початку 1650-х років козацький сотник, а в майбутньому впливовий лівобережний полковник Пилип Уманець під час розмови з представником царя зауважив дублювання новими козацькими інституціями структури старої річпосполитської моделі:

«А тепер у нас за ласкою Божою тут у всім краю сіверському ні воєводи, ні старости, ні писаря немає... А пан полковник у нас тепер за воєводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю»⁵⁹.

По мірі ж розвитку козацької держави таких взорувань і запозичень ставало все більше. Найвиразніше ж це взорування простежуються в царині військового будівництва. Уже сама структура збройних сил Гетьманату безпосередньо апелювала до спадщини Речі Посполитої, навіть більше – «Гетьманат виступав ніби дзеркальним відповідником Речі Посполитої»⁶⁰. І якщо у Короні Польській і Великому князівстві Литовському основою мілітарної потуги й організаційним ядром збройних сил, попри зростання ролі постійної професійної армії, з формальної точки зору, виступає шляхетське ополчення – посполите рушення, то в козацькій державі такі ж функції виконує станове козацьке ополчення, яке також формується за соціальною і територіальною ознакою. Так само, як і для шляхти, служба в козацькому війську виступає індикатором належності до привілейованої верстви, а водночас і підставою для володіння маєтностями – навіть у часи, коли посполите рушення вже й не

⁵⁶ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 8, ч. 3. Київ, 1995. С. 9.

⁵⁷ Степанков В., Степанков В. Б. Хмельницький vs М. Кривоніс. С. 192–194.

⁵⁸ Twardowski S. Wojna domowa. S. 17.

⁵⁹ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. С. 232.

⁶⁰ Sokirko O. Rzeczpospolita szlachecka i rzeczpospolita kozacka. S. 65. Аналогічної думки дотримується й В.Серчик: Serczyk W. Die Rezeption des polnischen Verfassungsmodells in Saporogien. S. 67.

відіграло поважної ролі на полі бою. В обмін на сплачений «податок кров'ю», козацтво отримувало характерний для статусу європейського нобілітету набір прав і привілеїв: звільнення від решти податків і повинностей, брати участь у генеральних, полкових і сотенних радах, на яких ухвалювались важливі політичні, соціальні, фінансові й адміністративні рішення. Зважаючи на іррегулярний характер козацького війська, кожен вояк мусив самостійно дбати про забезпечення себе зброєю, кіннями, одягом, спорядженням і харчами, а відтак і право володіти на ленній основі землею й займатись певними прибутковими промислами – виступало важливою передумовою забезпечення належної боєздатності козацького ополчення й, відповідно, також гарантувалось владою Гетьманату.

Водночас наймане або зтяжне військо Гетьманату та його артилерія значною мірою калькують, відповідно, досвід регулярного компутового війська та коронної і литовської артилерії Речі Посполитої. Вони так само виступають постійно діючими формаціями, а структура їхнього матеріального забезпечення повторює давню практику Речі Посполитої щодо його утримання фондами і товарами зі спеціально призначених для цього рангових маєтностей⁶¹.

Суттєва різниця полягала хіба що в темпах розвитку регулярного війська в Гетьманаті та Речі Посполитій. Власне, на етапах становлення козацької держави, реагуючи на виклики європейської «мілітарної революції», у Гетьманаті відбувається стрімке формування власного професійного «зтяжного», «охотницького» війська, організаційно відділеного від структури городових, іррегулярних за своєю основою, козацьких полків. Виразну спробу інституціалізації цієї мілітарної формації спостерігаємо в діях Івана Виговського, котрий намагався в Гадяцькій угоді закріпити право українських гетьманів утримувати повноцінний аналог кварцяного війська та навіть довести його кількість до доволі значних показників – 10 тисяч товаришів⁶². Тим часом результатом його практичної військово-організаційної політики стала участь у війні з Московією 1658–1659 років кінних і піхотних полків, сформованих на найманій основі з числа козаків, німців, волохів, сербів, поляків⁶³. Важливу роль згадані формації відіграють і в загальній військовій структурі гетьманів Михайла Ханенка, Євстафія Гоголя й, особливо, Петра Дорошенка. Тим часом лівобережному гетьману Дем'яну Ігнатовичу вдається не лише об'єднати розрізнені контингенти найманців в окреме козацьке військо, а й конституювати його існування в Глухівському договорі з царем 1669 р.⁶⁴ Однак неухильне втягування Гетьманату

⁶¹ Sokirko O. Rzeczpospolita szlachecka i rzeczpospolita kozacka. S. 65; Сокирко О., Черкас Б., Військова організація та воєнне мистецтво українського козацтва // Історія українського козацтва: Нариси в двох томах. Київ, 2006. Т. 1. С. 475–530; Сокирко О. «Незнане» військо Хмельницького: про природу організації збройних сил гетьманату // Молода нація. 2001. Число 4. С. 73–91.

⁶² Універсали українських гетьманів. С. 36.

⁶³ Федорук А. Про участь українського найманого (охотницького) війська у битві під Конотопом 1659 р. // Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наук. Статей. Чернівці, 2000. Вип. 7. С. 58–68.

в орбіту московської політики й виразне бажання Москви використати процес реорганізації козацького війська в регулярну формацію з цілком очевидною політичною метою – звуження владних прерогатив і політичних можливостей гетьмана і старшини на користь імперії, провокувало українську сторону до відмови від будь-яких змін у цій царині. А це, своєю чергою, об'єктивно гальмувало розвиток регулярного війська Гетьманату, прирікало його на серйозне відставання від європейських аналогів й «фатальність наслідків цього «реформаційного паралічу» позначалася не лише на перебігу антимосковського виступу Мазепи... але й на майбутньому українських збройних сил в цілому»⁶⁵.

Трохи складнішою видається рецепція Гетьманатом досвіду розбудови артилерії. Адже якщо формація найманого регулярного війська постає вже в часи Козацької революції середини XVII ст. й тяглість з досвідом Запорозької Січі не простежується зовсім, то факт використання запорожцями артилерії є незаперечним. Утім, як справедливо зауважує Олексій Сокирко, артилерія Гетьманату за своєю значно ліпшою організаційною структурою, сталими джерелами забезпечення й регулярним обслуговуванням і функціонуванням суттєво відрізнялась як від розмитих практик Січі, так і від приватної артилерії міст Наддніпрянської і Лівобережної України в попередні часи. І якщо певні аналогії щодо структурної побудови гетьманської артилерії ще можна помітити в організації реєстрового козацького війська на королівській службі, зокрема відображені в «Ординації реєстрового Війська Запорозького» 1638 р., то способи її матеріального забезпечення напряму апелюють до досвіду Речі Посполитої⁶⁶.

Не важко помітити також принципову подібність підставових засад суспільної організації Речі Посполитої та Гетьманату, зокрема, у сприйнятті їхніми політичними народами власної держави як «спільної справи», де воля більшості і визначає напрям її розвитку. Для українського козацтва поняття колективної волі посідало центральне місце в системі громадянських цінностей від самих початків його самоорганізації, вивершуючи піраміду ціннісних категорій, принципів і установок публічної поведінки, утілюючи в собі рівність, свободу громадянського голосу, чуття товариства як корпоративної ричарської належності та солідарності⁶⁷.

Очевидно, що принципова різниця між новою козацькою «Річчю Посполитою» та її класичною попередницею в цій царині суспільного життя полягала вже в тому, що на відміну від Польсько-Литовської держави, де існувала

⁶⁴ Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. Київ, 2006. С. 62–67.

⁶⁵ Сокирко О. Козацьке військо під прицілом модернізації // Соціум: Альманах соціальної історії. 2003. Вип. 2. С. 101–116; Сокирко О. Гетьманщина під царським скіпетром (військове будівництво в Україні другої половини XVII – початку XVIII ст.) // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Київ, 2003. С. 322.

⁶⁶ Сокирко О. Артилерія Козацької держави: становлення, розвиток, внутрішня організація (1648–1781 рр.) // Український історичний журнал. 2012. № 4. С. 35–51.

⁶⁷ Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Київ, 1998. С. 109.

струнка система прямої й опосередкованої демократії, у Гетьманаті від початків його існування реалізація колективної волі відбувалася переважно через функціонування загальних військових рад, тобто, у формі прямого волевиявлення усіх без винятку повноправних представників козацької рицарської корпорації. Але й тут, якщо аналізувати тенденції розвитку інституту військових рад, не складно помітити, що напрям еволюції інституту був загалом суголосний річпосполитським практикам. Розширення функцій військової ради і, відповідно, піднесення її статусу до рівня інституту державної влади, наочно демонструвало неефективність загальновійськової ради та її невідповідність тим завданням, що їх формував порядок денний поточного політичного життя. Отож Хмельницький і його оточення, враховуючи малу ефективність від діяльності загальних рад в умовах ускладнення соціополітичної структури Війська Запорозького та перебирання ним на себе державних функцій, поступово впроваджують в політичні практики Гетьманату інституцію, що віддалено нагадувало аналог представницького органу Речі Посполитої. Власне, вже з літа 1651 р. Хмельницький поволі відмовляється від їх скликання й переносить вирішення найважливіших справ на раду старшинську⁶⁸. В листі до царя з листопада 1656 р. Андрей Бутурлін, описуючи раду, яку скликав Хмельницький для обговорення ситуації, що склалась в результаті Віленського перемир'я, вживає навіть лексему «сейм». Зокрема, він зазначає:

«у гетьмана Богдана Хмельницького в Чигирині з полковниками і з усіма начальними людьми був сейм. І з сейму велів гетьман усіх городів полковникам і сотникам з усім Військом Запорозьким бути готовим. А про що в нього був сейм і де ... їх походу, те невідомо»⁶⁹.

Перехід Війська Запорозького 1654 р. під зверхність московського царя породив якісно новий алгоритм розбудови козацької державності. Адже, хоч формально укладений договір Війська Запорозького з царем і гарантував збереження в недоторканості устрою автономії, на практиці ж – з огляду на традиції й актуальні тенденції розвитку російського самодержавства – засади самоврядності в механізмі функціонування держави об'єктивно мали мізерні шанси на розвій, адже для московської владної традиції в пріоритеті практично завжди були методи жорсткого соціального дисциплінування.

Важливим аспектом у дослідженні цього протистояння є розуміння того факту, що Гетьманат як спадкоємець Речі Посполитої не був державним утворенням жорстко унітарним, що мав уніфіковані владні порядки і соціальні структури. Адже попри намагання багатьох гетьманів піднятися над своїм оточенням, у сприйнятті вищої козацької старшини (прошарок якої формували насамперед полковники, а також генеральні старшини) регіментар був лише першим серед рівних. А крім того, чи не кожен з полковників у підпорядкованому

⁶⁸ Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. Київ, 2008. С. 17–24.

⁶⁹ Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России, собр. и изданные Археологической комиссией (далі – Акты ЮЗР). Санкт-Петербург, 1861. Т. 3. С. 551.

своїй владі полку намагався вибудувати власний «Гетьманат», зі своєю службовою і соціальною ієрархією, власною владною елітою і своїми владними традиціями, особливостями організації соціального світу, способів господарювання тощо.

На рівні організації центральної влади Гетьманату було використано традиційну модель козацького адміністрування, за якої влада зосереджувалась у руках гетьмана, а його помічниками виступали військові чини: обозний, осаули, писар і суддя. Перебирання Військом Запорозьким на себе функцій повноцінного державного організму неминуче тягло за собою принципові зміни у цій ланці державного управління. Насамперед це втілилось у розбудові повноцінного органу виконавчої влади – Генеральної військової канцелярії. Подальшого розвитку набуває система козацького судочинства. У цій сфері вибудовується певна ієрархія судових органів громад, сотень, полків, що увінчується Генеральним військовим судом й інститутом гетьманської влади як вищою касаційною інстанцією. Приблизно такі ж метаморфози відбуваються і у сфері управління фінансовою системою. Крім того, спостерігається ускладнення структури й інституту генеральної старшини, через включення до її числа хорунжого підскарбія та бунчужного, а також побудови певної її внутрішньої ієрархії та вироблення більш-менш універсального алгоритму поступового службового зростання старшин, що входили до складу гетьманського уряду. Усе це забезпечує формування певних традицій державного життя, зміцнює політичну систему.

Ускладнення державного життя, а також суспільно-політична стабілізація козацької України, що стає реальністю вже в останній третині XVII ст., сприяє консолідації політичної еліти, формуванню більш-менш стабільних за своїм складом управлінських груп вищого і середнього рівня. У політичному житті Гетьманату закріплюється практика формування старшинських династій, у важливий фактор службового зростання перетворюється чинник належності до певного старшинського роду. Важливою складовою цього процесу стає також трансформація інституту військових рад, які невпинно еволюціонували від загальних генеральних (або так званих “чорних”) рад до егалітарних за своєю суттю старшинських, при збереженні за першими лише функцій легітимізування гетьманських виборів і закріплення умов нових договорів з представниками правлячої династії Російської держави⁷⁰.

Якщо спробувати визначити характер політичного режиму Гетьманату, тобто, охарактеризувати механізми функціонування політичної влади, сукупність принципів, методів і засобів здійснення керівництва суспільством тощо, то найбільш адекватним визначенням буде: республікансько-демократичний, що поєднував у собі елементи як прямої, так і опосередкованої демократії, та базувався на полково-сотенному адміністративному устрої. Водночас, звертає на себе увагу і той факт, що на різних етапах історичного розвитку співвідношення владних повноважень головних елементів політичної системи Гетьманату –

⁷⁰ Ширше див.: Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. С.17-24.

Генеральної ради, старшинської ради, гетьмана та вищої старшини (генеральної старшини та полковників) – не залишалося не змінним, а, навпаки, зазнавало принципових трансформацій. Внаслідок чого політичний режим в одних випадках набував ознак, характерних для авторитарного правління, в інших – олігархічного.

Елементи авторитарного режиму у формі умовного «цезаризму», тобто такого способу правління, за якого при формальному збереженні республіканського устрою керівництво всіма провідними владними інституціями зосереджується в руках однієї особи, встановився у гетьманство Богдан Хмельницького. Тяжіння до такої ж форми правління верифікується також у діях Петра Дорошенко, Демка Ігнатовича, Івана Самойловича та Івана Мазепи – особливо коли йдеться про другу половину їхнього гетьманування, відзначеного помітним зміцненням їхніх владних повноважень, формуванням доволі розгалужених партій підтримки. Причому, у всіх названих гетьманів на певних етапах з'являлися плани заснування власних правлячих династій, тобто заміни авторитарного режиму монархічним, спадковим правлінням. Приклад типового олігархічного режиму являла собою козацька Україна в роки гетьманування Івана Виговського, Юрія Хмельницького, на перших порах – Демка Ігнатовича, Івана Самойловича та Івана Мазепи, а також Івана Скоропадського, Павла Полуботка та Данила Апостола.

Гетьманату був притаманний і відносно високий рівень централізації влади, якщо порівнювати його зі зразками, взятими з практик державного життя Речі Посполитої. Водночас у порівнянні з державними практиками Російського царства централізація Гетьманату виглядала не переконливо. Адже в козацькій Україні зберігалось міське самоврядування, ґрунтоване на маґдебурзькому праві чи, принаймні, його певних елементах. Крім того, доволі впевнено почувались на місцях представники полкової влади. Окремі з полковників, що мали потужну підтримку місцевих еліт, або ж високих покровителів в оточенні російського монарха, могли не надто залежати від гетьманської влади і, відповідно, не вельми зважати на її розпорядження. Особливого розвитку ці негативні явища набули в часи гетьманування Івана Скоропадського, коли уряд Петра I реалізовував заходи по свідомій дискредитації влади в Україні з метою її заміни загальноімперськими структурами. Проте, навіть за відсутності такого зовнішнього тиску, влада в Гетьманаті ніколи не була аж надто централізованою і доволі значне коло владних повноважень реалізовувалось на місцевих – полковому і сотенному – рівнях.

Від самих початків суб'єктивізації запорозької спільноти центральне місце в системі демократичних громадянських цінностей посідало поняття колективної волі. Саме це поняття вивершувало піраміду ціннісних категорій, принципів і установок публічної поведінки, яка виростала з демократичного устрою Війська Запорозького і включала рівність, свободу громадянського голосу, чуття товариства як корпоративної рицарської належності та солідарності, підпорядкованість меншості рішенням більшості, громадянську

дисципліну тощо. Реалізація ж колективної волі козацтва відбувалася передовсім через функціонування загальних військових січових рад. Початок революції не спричинив суттєвих змін у характер функціонування загальної ради, хіба в джерелах поряд з назвою «повна» або «зуполная» рада почали зустрічатися визначення «Генеральна» або «Енеральная» рада. З формального ж боку останні мало чим відрізнялися від рад, що проходили на Січі. Раду очолював гетьман, а за порядком наглядали осавули.

На Генеральній раді гетьмана і старшина не лише ухвалювали важливі рішення щодо початку чи завершення походу, мобілізації чи демобілізації козаків, але й, навіть, влаштовувати прийом іноземних посольств. По мірі суттєвого збільшення кількості учасників зібрання та, водночас, істотного ускладнення порядку денного ставало очевидним, що форма військової демократії не є ефективним інструментом ведення політики. Вкрай складно посеред велелюдного зібрання було ухвалювати стратегічні рішення, абстрагуючись при цьому від емоційних поривів розбурханого гострими суперечками натовпу. Враховуючи малу ефективність від діяльності загальних рад та зважаючи на потребу в оперативному вирішенні назрілих потреб, Хмельницький поволі відмовляється від їх скликання, вирішуючи справи одноособово або переносячи їх розгляд на старшинську раду⁷¹.

Втім потреба в скликанні ради таки існувала й диктувалася вона передовсім необхідністю зміцнення гетьманської влади в умовах наростання старшинської опозиції. І лише по мірі зміцнення позицій гетьманського уряду, Генеральна рада поволі трансформується з інструменту розгляду важливих справ в інститут легалізації ухвал. Гетьман скликав повну раду в тому випадку, коли вирішення справ уже визріло й не потрібні довгі міркування й наради, а рада потрібна радше для публічної легітимації важливого рішення – так як це було у випадку з Переяславською радою 1654 р. Переважно ж Хмельницький, як зауважував один з наближених до нього старшин – полковник переяславський Павло Тетеря, «рады не сбирал, а владел всем один, что розскажет, то всем войском и делают»⁷².

Після смерті Богдана Хмельницького, в умовах загострення політичної боротьби, значення загальної ради істотно посилюється, а її авторитет серед рядового козацтва неодноразово намагаються використати різного роду авантюристи й «шукачі» гетьманства з метою повалення діючого правителя та перебирання правління Гетьманатом до своїх рук. До того ж у силу різних обставин з кінця 1650-х років інститут Генеральних рад як елемент політичної системи Гетьманату отримує підтримку з боку російської влади. Головна причина зацікавленості російської сторони у збереженні інституту та розширенні його функцій крилася в усвідомленні можливостей успішнішого маніпулювання настроями учасників широкого зібрання козацтва в порівнянні з тиском

⁷¹ Горобець В. Світанок Української держави. Люди, соціум, влада, порядки, традиції. Харків, 2017. С. 143–146.

⁷² Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1879. Т. 11. С. 767.

на кількісно вужчу та ліпше фахово підготовлену групу вищої козацької старшини. Через це ще з початком 1657 р., а особливо із серпня цього року, тобто від моменту отримання звістки про смерть Богдана Хмельницького, уряд Олексія Михайловича наполегливо відстоює позицію щодо необхідності вирішення всіх найбільш важливих справ політичного життя Гетьманату, а передовсім обрання гетьмана і затвердження нових умов договору з царем, саме на загальній або «чорній» (чи «чернецькій»), раді. Відмова претендентів на гетьманування або й діючих регіментарів від реалізації цієї вимоги вже апіорі сприймається як акт недружній або ж, навіть, протизаконний⁷³.

В умовах стабілізації внутрішньополітичної ситуації в країні, що намітилася в останній чверті XVII ст., Генеральна рада зберігає за собою лише виняткові права гетьманського обрання та затвердження умов угод з царем – так званих «гетьманських статей», які у другій половині XVII ст. виступали своєрідними конституційними актами, що регулювали функціонування внутрішньополітичного життя України. Енергійну спробу реанімувати роль Генеральної ради у вирішенні державних справ вчинив гетьманський уряд Пилипа Орлика, узаконивши в Конституції 1710 р. положення, згідно з яким гетьман був зобов'язаний тричі на рік – на Різдво, на Великдень і на Покрову Пресвятої Богородиці – скликати Генеральні ради. На обговорення учасників ради мали виноситись найбільш важливі питання політичного життя Гетьманату: «о цѣлости отчизны, о добрѣ оной посполитому и о всяких дѣлах публічных». Причому, скликання Генеральної ради виступало не як право, а як обов'язок регіментаря, адже на гетьмана покладалось зобов'язання «нічого, без их соизволенія и совѣту, приватною своею владгою, не зачинати, не установляти и в skutok не приводити»⁷⁴.

Утім, на практиці в умовах подальшого занепаду української автономії внаслідок цілеспрямованої обмежувальної політики російської влади прерогативи Генеральної ради невпинно звужувались. Зокрема, при виборі на гетьманство Івана Скоропадського, Данила Апостола та Кирила Розумовського вирішальне слово належало російській владі, й остання не надто турбувалась тим, аби приховати цю обставину. Так, коли на Глухівській раді 1708 р., скликаній для обрання на противагу Івану Мазепі нового гетьмана, козацтво схилилось до кандидатури чернігівського полковника Павла Полуботка, Петро I рішуче заперечив проти цього і козацькій старшині нічого більше не залишалось, як виконати його волю. Не менш важливою була роль російської влади і при обранні наступників гетьмана Скоропадського⁷⁵.

Так само очевидно була деформація прерогатив Генеральної ради й у сфері уставодавства. Зокрема, двосторонні договірні статті, ствердження яких за традицією належало до виняткових прерогатив Генеральних рад, поступи-

⁷³ Горобець В. Світанок Української держави. С. 146–149.

⁷⁴ Источники малороссийской истории, собр. Д.Н. Бантышем Каменским. Ч. 2. Москва, 1859. С. 248.

⁷⁵ Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. Київ, 1998. С. 290–295.

лися місцем монаршим жалуваним грамотам, правомочність яких уже за їхнім видовим означенням не могла залежати від санкції української сторони. Загалом же, починаючи з 1708 р., за Генеральною радою залишились чинними лише суто церемоніальні функції.

До середини XVII ст. до участі у роботі Генеральних рад допускалися лише представники козацького стану. У ході розвитку революційних процесів, коли Військо Запорозьке стало ідентифікувати себе не тільки з певним станом, а й перебрало на себе функції політичного народу, склад учасників змінився. Так, уже в гетьманство Івана Виговського серед присутніх на раді осіб зустрічаємо прізвища київського митрополита Діонісія Балабана, архимандритів й ігуменів православних монастирів – Інокентія Гізеля, Йосипа Тукальського, Феодосія Креховецького, а також найбільш впливових представників білого духовенства – протопопів Максима Филімоновича, Григорія Бутовича та інших. Надалі відомості про «духовних особ на раду призваних» зустрічаються при описі майже усіх Генеральних рад. На Генеральну раду до Переяслава 17 жовтня 1659 р. було офіційно закликано, крім полковників, всієї старшини і козаків, також «і вйтів, і бурмистрів, і райців, і лавників, і всю чернь і все поспільство обох сторін Дніпра»⁷⁶. Присутність представників міщан на Генеральних радах фіксують джерела, що містять інформацію про вибори на гетьманство І. Брюховецького, Д. Ігнатовича та І. Самойловича. Як правило, інтереси міст на радах представляла міська адміністрація – вйти, бурмистри, райці, лавники, писарі. Причому, з впевненістю можу стверджувати, що мова йшла не про випадкових людей міщанського стану, а спеціально запрошених для вирішення «войскових і градцких діл к потановленню статей» саме «виборних» міщан⁷⁷.

Важливою передумовою для визнання легітимності ради був факт участі в її роботі представників від усіх полків. Особливу увагу звертали на відсутність деформацій за регіональними ознаками, оскільки позиції лівобережних і правобережних, північних і південних полків з багатьох питань суттєво різнилися. При цьому в гостру суспільно-політичну проблему вилилося питання участі в Генеральних радах запорозьких козаків. Претензії Коша на збереження свого політичного лідерства, утвердженого в першій половині ХУІІІ ст., виливається у вимогу обов'язкової участі повноважних представників січового товариства в роботі Генеральних рад у Гетьманщині, як необхідної умови їх легітимності.

Невизначеність норм представництва на Генеральних радах становила суттєвий недолік при функціонуванні політичної системи Гетьманату. Адже та частина старшини, яка була невдоволена ухваленими на раді рішеннями, отримувала можливість апелювати до російського царя чи польського короля,

⁷⁶ Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1863. Т. 4. С. 262.

⁷⁷ Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині ХVІІ –ХVІІІ ст.// Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. 6. К., 1929. – С. 299.

добиваючись анулювання постанов, і тим самим дестабілізувати ситуацію в країні, створюючи сприятливі умови для втручання зовнішніх сил у внутрішні справи Української держави. Водночас заходи старшини, спрямовані на обмеження кола учасників зібрання через допущення на неї лише старшини та виборних («чолнійших») козаків, об'єктивно сприяли трансформації Генеральної ради з інституту прямого волевиявлення в установу представницьку.

Концептуально довершене розв'язання проблеми представництва козацтва на Генеральних радах було представлено в положеннях Конституції 1710 р. Згідно її норм, до участі в Генеральних радах допускались, крім гетьмана і генеральної старшини, також полковники, полкова старшина і сотники, а також з усіх полків «генеральні радці». Зважаючи на виняткову роль Запорозької Січі у подіях 1708-1709 рр., окремо наголошувалось на обов'язковому допущенні до участі у засіданнях Генеральної ради представників низового козацтва. І знову ж таки, як і у випадку з обов'язком гетьмана скликати ради, участь у їх роботі для запрошених спеціальних гетьманським «ордиансом» старшин і козаків була не лише правом, а й обов'язком: «Послы міють и повинни будуть, за присланьем к себѣ отъ Гетмана ординансу, прибувати, ничого назначеного термену не ухибляючи»⁷⁸.

По мірі того, як занепадала роль Генеральних рад при ухваленні важливих політичних рішень, зростало значення старшинської ради в політичному житті Гетьманату. Уже за гетьманування Хмельницького на розгляд старшинських рад виносяться найрізноманітніші проблеми суспільно-політичного життя, питання зовнішньої політики, військово-стратегічного планування тощо. Зокрема, перед загальною радою в Переяславі в січні 1654 р. для обговорення питань укладення воєнно-політичного союзу з царем Хмельницький скликав старшинську раду. Більше того, саме учасники старшинської ради і санкціонували скликання Генеральної ради. Наприкінці 1656 – початку 1657 р. відбулося декілька старшинських рад, на яких широко дебатовалися питання зовнішньополітичної діяльності Української держави, а саме: відносини з Росією, Швецією, Трансільванією та Польщею.

Ще більше зросло значення інституту старшинської ради при наступниках Хмельницького, які не мали наявної у попередника харизми володаря, а отже повинні були більшою мірою спиратися на підтримку старшинського оточення. За таких умов на обговорення старшинської ради виносяться всі найважливіші проблеми політичного життя Гетьманщини. Так, наприклад, саме скликана гетьманом І. Брюховецьким старшинська рада у Гадячі на початку січня 1668 р. ухвалює рішення про розрив з Московією, початок антиросійського повстання та проголошує курс на об'єднання з Правобережним Гетьманатом і визнання протекції турецького султана. Керівництво Правобережної України зі свого боку також питання об'єднання двох Гетьманатів виносить на обговорення старшинської ради, в роботі якої взяли участь, крім правобережної старшини, також посланці гетьманського уряду Брюховецького, представники православного духовенства та Запорозької Січі.

⁷⁸ Источники малороссийской истории. Ч. 2. С. 248.

Надалі старшинська рада стає не лише важливою, а й обов'язковою законодавчо-розпорядчою інституцією. Зокрема саме таке ставлення до цієї інституції у січні 1669 р. артикулює гетьман Петро Дорошенко у листі до російського воєводи князя Г.Г. Ромодановського, наголошуючи на тому, що в гетьманській Україні «без совіту полковників і іншого товарищества нічого учинити не мочно»⁷⁹. Так само й при позбавленні влади гетьмана Демка Ігнатовича в 1672 р. чи Івана Самойловича в 1687 р. старшина обґрунтовує необхідність таких дій серед іншого й небажанням реґіментарів спільно з нею вирішувати важливі державні справи. Відтак й участь старшини у регулярних зібраннях у гетьмана сприймаються з останньої третини XVII ст. як традиційні. Отож, наприклад, повідомляючи про з'їзд старшини у гетьмана, що відбувся на початку 1677 р., джерело вказує, що зібрання відбулось «пред Богоясленієм Господним... по древнему обычаю войсковому»⁸⁰.

Освячений традицією такий стан речей був закріплений нормами Конституції 1710 р. У відповідності ними всі найважливіші справи – про цілісність батьківщини, про її загальне благо і про всі публічні справи – гетьман був зобов'язаний вирішувати лише за участі старшини:

«Если бы зась, опроч тых вышреченных терменов, притрафлялись якіе публичные sprawy, скорого управления, отпреставления потребуючіе, tedy Ясневельможный Гетман моцен и волен будет з обрадою Енеральной старшины таковыя дела... управлять и отпраовати»⁸¹.

Важливе місце у політичній системі Гетьманату посідав інститут гетьманства. Він уособлював сутнісне сприйняття самої Української ранньомодерної держави, а примусова ліквідація російською владою в другій половині XVIII ст. гетьманського уряду стала початком кінця самої ранньомодерної української державності. У політичній культурі гетьманський уряд розглядався своєю гарантією єдності козацької держави. Згідно переконання правобережного гетьмана в 1665–1676 роках Петра Дорошенка, без гетьмана («без голови», як він його називав) Військо Запорозьке «підє врозтіч»; а за твердженням його сучасника, лівобережного гетьмана в 1668–1672 роках Демка Ігнатовича, без гетьмана «мила вітчизна наша Україна... дійде до останнього розорення й пагуби»⁸².

Історичні джерела містять чимало інформації про те, що влада гетьмана Богдана Хмельницького із середини 1650-х рр. наближалася до необмеженої, еволюціонуючи в бік становлення монархічної форми правління⁸³. Наступник Хмельницького Іван Виговський з метою залучення на свій бік вищої козацької старшини на Корсунській генеральній раді 1657 р. дав старшині слово, що «без вашої військової ради жодних справ не буду робити»⁸⁴.

⁷⁹ Акты ЮЗР. Т. 8. С. 53.

⁸⁰ Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1884. Т. 13. С. 5–6.

⁸¹ Источники малороссийской истории. Ч. 2. С. 249.

⁸² Акты ЮЗР. Т. 8. С. 111.

⁸³ Степанков В. С. Проблеми становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.)// Український історичний журнал. 1995. № 4. С. 14–33.

Однак в часи суспільних потрясінь, загострень протиріч між різними верствами й громадянськими силами, викликаними в результаті зламу традиційних соціальних структур, в суспільстві, як правило, формується потреба в лідері харизматичного типу, уособленні всієї влади в одній керівній особі — як засобі толерантного співіснування розшарованих верств і спільнот. Прагнення до трансформації виборної гетьманської влади в спадкову, монархічну виразно проявилися в діях Дем'яна Ігнатовича, Івана Самойловича, Івана Мазепи та Кирила Розумовського. Навіть гетьман Дорошенко, котрого дослідники називають найбільш послідовним козацьким традиціоналістом, що свято дотримувався давніх козацьких звичаїв та порядків, за інформацією джерел, не лише прагнув «довічного гетьманства» і передачі його «після нього сину і внуку його неодмінно», але й виношував плани «стати удільним князем», «удільним паном і володарем всієї України», домогтися «незалежної ні від кого монархічної влади»⁸⁵. Утім реалізувати монархічні задуми гетьманам так і не вдалося. На заваді цьому були як побоювання суверенів, під протекцією яких в той чи інший час перебувала Україна, так і спротив козацької старшини і козацького загалу, яких неабияк непокоїла перспектива втрати можливості переобирати своїх старших, а відтак і впливати на владу загалом.

Виборний гетьман зосереджував у своїх руках надзвичайно широке коло владних повноважень: скликав загальну раду і раду старшини, керував ними, брав участь в обговоренні питань й ухваленні рішень ради, організовував їх виконання, очолюючи адміністрацію; за гетьманським підписом виходили найважливіші розпорядження і накази-універсали; він також очолював судочинство, виступаючи вищою апеляційною інстанцією; організовував і керував фінансами; визначав напрями зовнішньополітичної діяльності країни; очолював військо. Загалом же гетьман як верховий правитель очолював усі суспільні стани та групи козацької України, користуючись правом законодавства, вищою адміністративною та судовою владою: для козацтва – в ролі прямого глави, для решти станів – як верховний арбітр.

Формально генеральна рада обирала на гетьманський уряд по життєво, оскільки «Березневі статті» Богдана Хмельницького 1654 р. та наступні українсько-російські договори другої половини XVII ст. фіксували положення, за яким перевибори передбачалися лише у випадку смерті володаря гетьманської булави – «Буде судом Божіим смерть случитца гетману, Войску Запорожскому самим меж себя гетмана обирать»⁸⁶. Але фактично – як засвідчила доля І. Виговського, І. Брюховецького, Д. Ігнатовича та інших володарів булави, позбавлених гетьманства рішенням Генеральної військової ради чи в результаті старшинського заколоту – насправді вибори здійснювалися «до ласки войсковой».

⁸⁴ Акты ЮЗР. Т. 4. С. 43.

⁸⁵ Акты ЮЗР. Т. 8. С. 66; 138; Т. 9. С. 43.

⁸⁶ Полное собрание законов Российской империи / Изд. 2-е (далі – ПСЗ). Москва, 1830. Т. 1. № 19; № 447; Акты ЮЗР. Т. 4. С. 263; Т. 10. С. 490; Источники малороссийской истории. Ч.1. Москва, 1858. С. 219 та ін.

Бачення козацтвом суті гетьманської влади та меж його повноважень виразно артикульовано у Конституції 1710 р., згідно з нормами якої, гетьман повинний був «старатися и крѣпко застановляти, абы жадное иноверіе в Малую Россію, отчизну нашу, ни отъ кого не было впроваджоно», а також «высоким своим разумом и искусством, уряд тот Гетманский... двигати, управляти и о интересахъ отчизны Малороссійской радети и радити», піклуватись «о целости отчизны, о добре оной посполитому и о всяких делех публичныхъ». Крім того, він був зобов'язаний також слідкувати за тим, аби людям військовим і посполитим «збытечныя не чинилися тяжести, налоги, утеменженья и здирства». Всі ці негативні прояви самовладдя гетьман мав «владгою своєю зобраняти, чого и самъ, на добрый иншымъ, подручнымъ себѣ, приклад, мѣт выстерегатися и не чинити». Окремо наголошувалось на необхідності суворого дотримання правових засад у відбиранні та роздаванні майна Війська Запорозького – «болшъ зась Ясневельможный Гетман маестностей добр войсковых не мѣт самовластно себе привлащати и иншымъ, мнѣй въ Войску Запорожском заслужоным, а найбарзый чернцам, попам, вдовам бездѣтным, урядником, посполитым и войсковым мѣлким слугам своим Гетманским и особам приватным, для респектові яких колвек, не роздавати». У випадку порушення гетьманом своїх повноважень генеральна старшина, полковники і генеральні ради «моцны будуть волными голосами... на Радѣ Его Вельможности выговорити и о нарушенъе правъ и вольностей отчистых упоминатися, безъ ублаженья и найменшого поврежденья високого рейментарского гонору»⁸⁷. Водночас гетьман був зобов'язаний сприймати таку критику без образ і прагнення до помсти.

У сфері реальної політичної взаємодії протягом усієї другої половини XVII-XVIII ст. важливим чинником обмеження повновладдя гетьманів виступала російська центральна влада, а також відповідні дії російської військової адміністрації, пізніше перенесених на український ґрунт російських владних інститутів. Зокрема, у політичному курсі Москви ще з часів правління Івана Виговського виразно простежується тенденція до обмеження гетьманських прерогатив на свою користь або ж, принаймні, перерозподіл їх з-поміж вищої козацької старшини. Одним з наслідків реалізації такого політичного курсу була ескалація напруги і навіть збройні конфлікти сторін. Так, згідно з положеннями Московського договору 1665 р., влада гетьмана мала поширюватись лише на козацьке населення України, натомість посполиті й міщани напряму підпорядковувались представникам царської влади. Утім, інкорпораційні за своїм змістом Московські статті значно випереджали реальні можливості російської влади на шляху підпорядкування гетьманської влади і наслідком цієї невідповідності стало напруження українсько-російських відносин, що з початком 1668 р. вилилось у збройний виступ гетьмана проти царя. При поверненні Гетьманату під владу царя, у відповідності з Глухівськими статтями 1669 р., гетьман позбавлявся права на ведення зовнішньо-

⁸⁷ Источники малороссійской истории. Ч.2. С.244-251.

політичної діяльності, а також передбачалася його підсудність російській владі, натомість відновлялись владні повноваження над усіма станами і групами українського населення⁸⁸. Конотопські статті 1672 р. для того, аби старшина надалі не зазнавала від гетьмана «неволі і жорстокості», закріплювали положення, що забороняли українському правителю одноосібно, без ради зі старшиною карати козацьких урядовців, провину яких відтепер мав обов'язково засвідчити Генеральний суд, а також – позбавляти старшину урядів⁸⁹. Коломацькі статті 1686 р. обмежували прерогативи гетьмана у сфері поземельних відносин, забороняючи регіментареві без узгодження з Москвою відбирати у власників надані раніше гетьманською владою і підтвердженні царськими грамотами рангові ґрунти і промисли.

Оскільки станові ранньомодерні держави Європи не є жорстко централізованими, доволі поважне місце в структурі врядування посідають очільники окремих територій. У реаліях гетьманської держави такими базовими одиницями, що формували кістяк державної влади, виступали очільники полків. Полковники Війська Запорозького, які одночасно були і вищими урядниками структуро утворюючих адміністративних одиниць Української держави й командири військових підрозділів, сформованих на теренах підпорядкованих їм адміністративних одиниць, відігравали в суспільному житті Гетьманату справді визначальні ролі. У політичному плані посідання полкового уряду вводило старшину у вищі ешелони влади. Аналізуючи реальний стан владної взаємодії в Гетьманаті, можна дійти висновку, що за своїм статусом і реальним впливом на державні справи саме полковники були найбільш впливовими, зрозуміло після гетьмана, козацькими старшинами. Звичайно ж, в конкретних ситуаціях, що мали місце в гетьманування того чи іншого регіментаря, під впливом різних обставин більший фактичний вплив на останнього, аніж полковники, могли справляти хтось із членів гетьманського уряду. Але за своїми статусними показниками і «законним» місцем в системі владних відносин саме полковники, слідом за гетьманом, виступали найважливішими суб'єктами української політики. І в той час, як генеральні старшини виступали переважно як такий собі предикат гетьманської влади, полковники повноправно репрезентували волю козацького товариства.

Отож і в сприйнятті козацького загалу, і способі життя та публічної поведінки полковник виступав таким собі гетьманом у мініатюрі. Причому, не лише в сенсі наслідування певного гетьманського стилю представлення своєї влади, а й нерідко відкритому політичному суперництві з регіментарем. Одним з найбільш промовистих проявів такого суперництва, вочевидь, є поведінка черкаського полковника Максима Кривоноса влітку-восени 1648 р., й, особливо, під час Пилявецької битви, коли навіть свій табір полковник розбив окремо від табору гетьмана Хмельницького. Не менш показовим в історичних реаліях першої чверті XVIII ст. є владний статус миргородського

⁸⁸ ПСЗ. Т. 1. № 447; Источники малороссийской истории. Ч. 1. С. 217–228.

⁸⁹ Акты ЮЗР. Т. 9. С. 915; ПСЗ. Т. 1. № 519.

полковника Данила Апостола за гетьманування Івана Скоропадського. А відомий український дослідник історії Гетьманщини Олександр Лазаревський взагалі писав, що у першій половині XVIII ст. полковники, принаймні частина з них, володіли у своїх полках, можливо, навіть більшою владою, аніж гетьмани в Гетьманаті. Конкретизуючи свою думку, історик стверджував, що Дмитро Горленко, користуючись особливою приязню гетьмана Мазепи, «розпоряджався всіма полчанами, як своїми підданими». Мало що змінилось у цьому плані й за його наступників – Гната та Григорія Галаганів, котрі також розпоряджались у полку «майже безконтрольно»⁹⁰.

З точки зору технології функціонування влади полковник виступав очільником військової й адміністративної структури полку і, водночас, виконавцем доручень гетьмана, генеральних і старшинських рад. Зважаючи на відносно високий рівень децентралізації влади в Гетьманаті, роль і місце інституту в політичній системі автономії була досить поважною. Особливо зростало значення полковничої влади в часи послаблення в силу різних обставин гетьманського проводу. Також слід мати на увазі, що персональний статус того чи іншого полковника напряму залежав від його наближеності до особи гетьмана.

В ієрархічній драбині Війська Запорозького від початків становлення Гетьманату і до середини XVIII ст. формально вище за полковників, а насправді нарівні з ними стояла група так званої «вищої» генеральної старшини, до складу якої дослідники зараховують генеральних обозного, писаря, судді, а в пізніших часах і підскарбія. Історикам відомо не так уже й багато випадків, коли хто-небудь з цих старшин посідали полковницькі уряди. Призначення ж на полковничі уряди із середовища других, умовно кажучи, «нижчих» генеральних старшин – генеральних осавулів, хорунжих та бунчужних, в адміністративних практиках Гетьманату було досить поширеним явищем.

Достатньо показовими у сенсі соціального престижу полковницького уряду виглядає і практика призначення на полковництво діючих генеральних старшин Війська Запорозького. А вже з 20-х років XVIII ст. загалом складається доволі парадоксальна ситуація, за якої козацька старшина не надто й прагне увійти до складу генеральної старшини. І скажімо, за гетьманування Апостола полковники в списках кандидатів на генеральну старшину фігурують лише зрідка, та й то лише відставні, котрі вже втратили полковництво, або такі, в яких гетьман через нове призначення хотів відібрати полковництво. Ще більш переконливо виглядає ілюстрація розуміння тогочасною козацькою елітою ієрархії старшинських урядів, зафіксована в листі гетьмана Апостола в Колегію закордонних справ від 18 квітня 1733 р. У ньому регіментар скаржився на ніжинського полковника Івана Хрущова, котрий «почитає себе за обиду» йти в похід під командою генерального обозного Якова Лизогуба.

⁹⁰ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 3: Прилуцкий полк. Киев, 1902. С. 132.

Вперше проблема обрання на полкові уряди Гетьманату стала предметом правової регуляції в так званих «Нових статтях» Юрія Хмельницького, укладених у жовтні 1659 р. в Переяславі в ході відновлення українсько-російського союзу. До них було включено заборону на обрання на полковництво кандидатів з інших полків – відтепер обирати на уряд потрібно було «кого меж себя излюбят из своих полков, а из иных полков в полковники не выбирать». Так само не дозволялось обирати на полковництво іновірців і новохрещеним іноземцям, «потому что отъ новокрещенных многая въ Войске смута и междоусобіе зачинается, да им Войска Запорожского козакам чинятся налоги и тесноты»⁹¹.

Приділивши чимало уваги процедурі обрання на полковництво в статтях 1659 р., у наступних договорах про це згадується вельми побіжно, переважно лише в контексті винагородження полковників за їхню службу привілеями, грошовими та майновими пожалуваннями. Аналіз же практик, що мали місце в політичному житті Гетьманату другої половини XVII ст. та, особливо, першої половини XVIII ст., вказує на той факт, що політичні реалії насправді суттєво відрізнялись від правових приписів щодо вимог до кандидатів на полковництво. Так, з аналізу персонального складу полковницької корпорації, стає зрозумілим, що з часом втратив свою силу припис щодо заборони на посідання полкових урядів іноземцями, новохрещеними кандидатами або ж представниками старшинських корпорацій інших полків. Зокрема, вихрестами з іудейської віри були полковники Павло Герцик, Михайло Борухович й Андрій Маркович. Доволі часто нехтувалась і норма щодо обрання на полковництво місцевих козаків, натомість набувала поширення практика «закликання варягів» з інших полків. У таких випадках у ролі сторони, яка закликала, виступало не товариство того іншого полку, де існувала ця старшинська вакансія, а переважно гетьманський уряд чи царська влада.

При управлінні ввіреним йому полком полковник опирався на полкову старшину, інституційно склад якої майже повністю дублював склад гетьманського уряду. Зокрема, на полковому рівні існували полкові обозний, суддя, осавул, писар і хорунжий, тобто, відсутнім є лише уряд бунчужного. Близькими були і моделі службової ієрархії полкового та генерального рівнів.

Спершу уряди полкової старшини були виборними. Але по мірі того, як зміцнювалось повновладдя полковника, принцип виборності поступався місцем практиці призначення на уряд наказом очільника полку. Утім, царський указ від 22 січня 1715 р. царський указ «О выборе полковой старшины и не чинении обид простому народу» поклав край такій практиці, принаймні у формально-правовій площині. Згідно з цим указом, при призначенні на вакантні уряди полковий (як і сотенний) старшині дозволялось вибирати лише 2-3 претендента на старшинство, з числа яких гетьман спільно з царським резидентом і мали проводити призначення, «усматривая кто з них к тому уряду годне быть может»⁹².

⁹¹ Універсали українських гетьманів. С. 119.

⁹² Источники малороссийской истории. Ч. 2. С. 276.

Так само, як очільником військової й адміністративної влади на території полку і водночас виконавцем доручень гетьмана, а також генеральних і старшинських рад виступав полковник, в межах сотень влада концентрувалась у руках сотників, які дублювали на своєму рівні функції і способи адміністрування владцями полкового рівня. При управлінні ввіреною йому сотнею сотники опиралися на сотенну старшину. Допоміжним органом низової адміністрації були місцеві ради, які скликалися старшиною для обговорення і вирішення найважливіших військових, адміністративних і судових справ.

До складу сотенної старшини входили: городовий отаман, сотенний осавул або декілька осавулів (чи осавул і підосавул), сотенний хорунжий та сотенний писар. Утім, на практиці структура сотенного управління могла дещо різнитися від цієї середньостатистичної моделі. Скажімо, в структурі сотенного управління Полтавського і Миргородського полків першої третини XVIII ст. не існує підтверджень щодо функціонування в цей час інституту осавулів. У той час, як у північних і центральних полках згадки про сотенних осавулів є вельми поширеними.

Стосовно функціональних обов'язків сотенної старшини, то сотенні осавули і сотенні хорунжі були більшою мірою зорієнтовані на виконання військово-адміністративних функцій. Саме вони були найближчими помічниками сотника при проведенні мобілізаційних заходів й управління козаками сотні під час походів. Їх переважно призначали наказними сотниками для командування окремими військовими загонами. В мирний же час вони допомагали сотникові в адміністративному керівництві сотнею, опікувались озброєнням й обмундируванням козаків, організацією їхньої бойової підготовки. А ще виконували різного роду поліцейські функції, проводили розслідування судових справ, переслідування злочинців, приведення до виконання судових ухвал. Натомість в обов'язки городового отамана, інститут якого в сотенній службовій ієрархії містився на другій-третьій позиції, відразу після сотника або наказного сотника, переважно концентрувались на цивільно-адміністративних справах і військові функції йому були не притаманними.

У сотнях, де існував поділ на курені в межах одного населеного пункту або ж сотня складалась з козаків декількох сіл чи сілець, на низовому рівні адміністрував курінний отаман. У структурі місцевого самоуправління саме на курінних отаманів покладалась обов'язки врядування козацьким товариством відповідної базової одиниці. Відтак, своїми функціями курінні сільські отамани до певної міри копіювали інститут сотництва, а за соціальним статусом і можливостями корпоративної самоідентифікації більшою мірою нагадували городових отаманів. Влада курінного отамана поширювалась на всі групи сотенного козацтва, що проживало на певній території.

У структурі місцевого козацького самоврядування існував інститут «осавульців» чи «осавульчиків» (в оригіналі – «ассаулцов»), яких можна ідентифікувати як військових слуг сотенного рівня, котрі несли службу при ратушах, допомагаючи городовому отаману в забезпеченні громадського порядку в

місті, дотриманні норм пожежної безпеки, доправленні листів і розпоряджень, що стосувались міського врядування, тощо. В середині XVIII ст. назва цієї інституції трансформується в «сотенного осавула», згадки про існування якого зокрема зустрічаємо в структурі Київського полку.

Крім осавульців, в розпорядженні сотника перебував штат й інших служителів: городничих, гайдуків, кімнатників, упокоєвиків, сторожів, які виконували різні поліційні функції, стежили за дотриманням порядку в сотні, залучались до збору податків тощо.

Вся сотенна старшина і служителі одержували грошову плату за свою службу, яка зазвичай доповнювалась і натуральними зборами. Остання могла проявлятися не лише у збіжжі, а й у кожухах, чоботах, рукавицях, матерії для плаття. Грошові кошти і натуральна плата на сотенну старшину не надходила з Військового Скарбу Гетьманату, а збиралась із козаків і поспільства сотні. Розміри грошової винагороди старшин залежали передовсім від кількості козаків у реєстрі тієї чи іншої сотні та їхньої економічної спроможності. Доволі важливими були й місцеві традиції, отож спроби старшини перенести на свою сотню норми, які були чинними в сусідній, зустрічали спротив рядового товариства. На розмір оплати суттєво впливав той факт, чи перебував старшина в поході, чи знаходився вдома. І, скажімо, сотенні хорунжі багатьох сотень у мирний час взагалі не отримували платні, на відміну від осавулів, оплата яких не залежала в такій мірі від участі в походах.

Сотенний поділ полків, як уже зазначалось, подекуди співіснував зі специфічними господарсько-адміністративними анклавними – волостями, староствами, ключами, повітами. Таке сусідство нерідко породжувало ситуації владного дуалізму. Адже староствами керували призначені гетьманом або впливовими старшинами старости, які не підлягали місцевій старшинській адміністрації, а перебували під командою «маршалка двора рейментарського». Імунітет старост по відношенню до влади сотників провокував перших до самовладних дій і на цьому ґрунті виникало не мало конфліктних ситуацій.

Суд і судочинство

Розбудовуючи власну сферу суду і судочинства, Українська козацька держава багато чого запозичила у своєї попередниці – Речі Посполитої. А в Польсько-Литовській державі, варто визнати, сфера судочинства в суспільному житті посідала надзвичайно важливе місце. Більше того, тогочасна Річ Посполита спромоглася створити одну з найпередовіших судових систем Європи, забезпечивши тим самим принаймні привілейовану частину своїх громадян гарантіями дотримання законності й справедливого розгляду суперечок і конфліктів. Загалом у Речі Посполитій склалась доволі парадоксальна ситуація, за якої, з одного боку, право належало до числа найбільш шанованих, визначальних і цінних для розвитку суспільства речей, а з іншого – історія знає чимало прикладів повного нехтування шляхтою судових постанов. І чи не найбільш показовим у цьому відношенні є приклад Самуеля Лаца, «чоловіка

побожного» (як він сам себе називав), котрого аж двісті раз було засуджено, в тому числі і до найтяжких для шляхтича кар баніції та інфамії, проте жодного раз на практиці так і не притягнуто до відповідальності.

Революційні зміни, що відбулися в середині XVII ст. на українській землях, ліквідували всі ті несправедливості, що були пов'язані з винятковим привілейованим становищем шляхти. Становлення ж нової судової системи Гетьманату на територіях, визволених з-під впливу адміністрації Речі Посполитої, попервах протікало шляхом спрощення судоустрою, зокрема через впровадження козацького суду, який був фактично відновленим судом реєстрових козаків, що існував до початку 1638 р. Відтак і судочинство Гетьманату значною мірою базувалось на традиціях і звичаях Запорозької Січі. На Запорожжі ж звичаєве військове право формувалось на уявленнях людей про “правду” та “справедливість”, при цьому воно вбирало в себе елементи звичаєвих норм, характерних чи не для всіх регіонів тогочасної України. Звичаєве право не потребувало спеціальної юридичної підготовки учасників судового процесу, а завдяки цьому можна було впровадити в життя давню козацьку мрію: «Де три людини козаків, там двоє третього мають судити». І насамкінець, норми звичаєвого права відображали інтереси громади, а не володаря – як це було передбачено діючими на той час писаними правовими нормами і кодексами.

Ускладнення державного життя в Україні спричиняло помітні зміни в системі судочинства. Передовсім ці зміни проявлялись в удосконаленні структури судових органів, приведенні їх у відповідність із адміністративним поділом, посиленні впливу письмово зафіксованих правових кодексів, зокрема, Литовського Статуту, «Зерцала саксонов или права саксонского и магдербурского», «Порядка прав гражданских...». Натомість звужувалась сфери застосування норм звичаєвого права. Та й судові органи, що тепер формувалися навколо особи гетьмана, полковників, сотників, а також магістратів і ратуш, багато чого запозичили з практик гродського і земського судочинства.

І такий стан речей зберігся й після того, як 1654 р. Українська держава перейшла під протекторат російських царів. Українська сторона висунула вимогу, аби Олексій Михайлович підтвердив непорушність прав і вольностей Війська Запорозького, серед яких на першому плані був саме привілей «своими правами суживаться и вольности свои имеют в добрах и в судах». У контексті судоустрою пропонувалось, аби ні воєвода, ні боярин, ні стольник «в суды войсковые не вступался, но от старейших своих чтоб товариство сужены были: где три человека козаков, тогда два третьяго должны судити». Реагуючи на цю вимогу, цар обіцяв:

«Тех их прав и вольностей нарушивать ничем не велели, и судитись им велели от своих старших по своим прежним правам, а наши царского величества бояря и воеводы в те их войсковые суды вступать не будут»⁹³.

⁹³ Акты ЮЗР. Т. 10. С. 446–449; Источники малороссийской истории. Ч. 1. С. 54–74.

Відтак і після 1654 р. судочинство Гетьманату зберігало незалежність від судових інституцій Московської держави та перебувало поза впливом її судових норм. Водночас, за умов визнання українською стороною московської протекції, російський монарх ставав сувереном щодо України, в тому числі, й у судовій сфері. Проте в судовій сфері ця зверхність мала переважно суто формальний характер.

Що ж собою являло судочинство Української ранньомодерної держави і які судові інстанції його формували? Структура загальностанових судів була тісно пов'язана зі структурою козацького адміністрування і мали доволі логічну ієрархічну структуру (хоч і не вповні бездоганну, оскільки нерідко одна інстанція дублювала іншу). Судові й адміністративні установи Української держави мали тотожні ієрархічні рівні: низова ланка, сотенне правління, полкове правління, гетьманський провід. Очільники адміністративних урядів входили до складу судової інстанції певного рівня, більше того, саме вони їх й очолювали.

Характеризуючи структуру загальностанових або козацьких судів дослідники виділяють два рівні: центральний та місцевий. Центральний рівень формували суд гетьмана (або гетьманського правління), Генеральна військова канцелярія та Генеральний військовий суд. Генеральний військовий суд вважався вищим судом у державі, його очолювали два генеральні судді і на засідання залучалися генеральні старшини – розглядав переважно земельні спори та цивільні тяжби, а також апеляції у карних справах. Генеральна військова канцелярія розглядала колегіально (гетьман з генеральною старшиною) апеляції з важливих карних та цивільних справ і збиралася не періодично. Суд гетьмана був найвищою судовою інстанцією, рішення якої формально оскарженню не підлягало (хоч в умовах наступу російської влади на українську автономію траплялись випадки порушення цього правила).

Мережа місцевих козацьких судів формувалась із суду сільського отамана (незначні карні та цивільні справи козаків і посполитих), сотенних судів (сотник, писар, підсудки та городовий отаман) та полкових судів (полковник, полкові суддя, старшина, писар, значкові товариші). Станові суди не мали стрункої ієрархічної вертикалі й безсистемно виступали такими собі локальними острівцями правосуддя для розв'язання конфліктів і покарання злочинів лише для певних соціальних груп. Передовсім до групи станових судів належали міські суди для міщан, які поділялися на магістратські (магдебурзькі) і ратушні («мейські»), де суд здійснювала міська адміністрація – бурмістр, війт, райці, лавники, писар та представники козацької старшини. Для селян існували сільський суд війта і домініальні (панські) суди. Для духовенства і мирян у церковних та родинно-шлюбних справах діяли духовні, або церковні суди – протопопів, єпархіальні, єпископські та суд Київської митрополічної консисторії. Ще одну групу так званих спеціальних судів формували суди цехові, ярмаркові, митні, мирові, а також суди для окремих етнорелігійних громад, наприклад ніжинських греків. Вони розглядали суто специфічні, групові чи корпоративні спори і діяли на засадах загального судочинства.

Спостереження за судочинством Гетьманату дає підстави стверджувати, що переважна більшість злочинів розслідувалась полковими судами. Такий стан речей пояснювався передовсім структурою повноважень судів, за якої суди нижчих інстанцій – сільського та сотенного – не могли навіть брати на розгляд кримінальні справи, а були змушені відразу ж перенаправляти їх до суду полкового. Та й рішення за іншими справами так чи інакше все рівно спрямовувались на затвердження чи апеляцію до полкового суду. Апеляції ж на присуди полкового суду могли йти як до Генерального військового суду, так і Генеральної військової канцелярії або навіть гетьманського суду. До того ж полковий суд одночасно був і міським судом для мешканців і гостей полкового центру.

Згідно з номенклатурою полкової старшини, очільником суду мав би виступати полковий суддя. Однак на практиці всі судові засідання, на яких був присутнім полковник, проходили саме під його головуванням. Так само і в разі присутності на засідання наказного полковника функції головуючого переходили до нього. Таким чином, полковий суддя виступав більшою мірою організатором процесу, аніж його головою. Під його керівництвом відбувались попередні слідства. Участь у яких, до слова, активно брали й інші представники полкової корпорації, насамперед осавули, рідше писарі.

Свої законної сили присуд полкового суду набирала після його візування полковником. До слова, навіть у випадках, коли полковник в силу тих чи інших причин ігнорував судові засідання, саме його думка ставала визначальною при винесенні судового вироку. Підставою для такого твердження слугує хоч би той факт, що вироки чи не з усіх більш-менш значних справ супроводжувались красномовними застереженнями: «по розказанію пана полковника», з його «ведома» тощо. Та й сам судовий розгляд справи був неможливим без відома й дозволу очільника полку. Так звані «Справні книги» полків, куди вносились записи щодо судових слухань, що відбулись у полку, рясніють такими лексичними формами: «по указу самого его милости пана полковника», «з поважного розказання добродія нашого», «за ведома е.ц.в. полковника» тощо, недвозначно вказуючи на джерело судової влади регіонального рівня.

Як правило, засідання полкового суду відбувалось у приміщенні ратуші чи магістрату, розміщеного на території полкового центру. І така локація полкового суду була цілком виправдана, оскільки в приміщенні ратуші зберігались правові кодекси і збірки, на яких ґрунтувався судовий процес і до яких були змушені звертатися судді при розгляді тієї чи іншої справи. При магістраті чи ратушу несли службу особливі полкові служителі – осавульчики, возні, сторожі тощо – послуги котрих були необхідні при організації процесу, допровадження до суду обвинуваченого і свідків, здійснення тих чи інших процесуальних дій. І крім того, приміщення цієї адміністративної споруди зазвичай містило в собі й необхідну залу для проведення засідання, а також спеціальні камери для утримання осіб, що вчинили особливо тяжкий злочин.

Перерахувавши всі переваги від реалізації судочинства в ратуші чи магістраті, мусимо визнати, що на практиці вони часто-густо нівелювалися фактором особистих зручностей для того чи іншого очільника суду. Отож і нерідко засідання переносили до будинки чи двору полковника, хоч це і не віталось гетьманським урядом та ставало приводом для скарг на дії полковника з боку товариства полку. Зокрема, козаки і посполиті Гадяцького полку, оскаржуючи незаконні дії свого полковника – призначеного Петром I полковником Милорадовича, серед іншого вказували й на те, що він замість ратуші зробив місцем проведення судочинства полковничий будинок⁹⁴.

В окремих випадках практикувались і виїзні засідання полкового суду, коли полковий суд у повному чи обмеженому складі виїжджав до сотенного центру і провадив там спільне із сотенним судом засідання. Така зміна локації, як правило, зумовлювалася потребою в опитуванні великого кола свідків, а відтак й економії коштів на їхню доставку в полковий центр.

Винесені полковим судом вироки, на які не було подано сторонами процесу апеляції, вважались остаточними й не підлягали оскарженню в майбутньому. За порушення останнього припису передбачався штраф: «Если бы которая сторона впредь могла сюю справу взновляты, на такого упорного покладаем вины пивтысячи золотых»⁹⁵. Обов'язкове затвердження гетьманом присуду полкового суду було передбачене у випадку винесення останнім смертного вироку за особливо тяжкі злочини – державна зрада, вироблення фальшивих грошей, вбивства з обтяжуючими обставинами тощо. Але нерідко полковий суд у ході проведення слухань з власної ініціативи звертався до Генерального суду чи гетьмана з клопотанням про якісь роз'яснення чи поради.

Діяльність полкових судів перебувала під контролем гетьманського уряду, який час від часу міг влаштовувати перевірки відрядженням до полкового міста своїх спеціальних представників «от рейментарского раменя». Останні були уповноважені серед іншого й скасовувати неправомочні судові постанови. Як правило, такими гетьманськими уповноваженими виступали представники генеральної старшини.

Сотенний суд переважно розглядав нетяжкі кримінальні злочини та полагоджував різного роду майнові конфлікти поміж сотнянами. Склад цього уряду формувала сотенна старшина – сотник, городовий отаман, сотенний писар, а також міська старшина – війт, бурмистер, міський писар. До участі в процесі також залучалися представники сотенного значного товариства. Лише в поодиноких випадках у джерелах надibuємо згадки про якогось «судію» як учасника сотенного суду. Утім, це аж ніяк не є свідченням існування в сотенному управлінні номенклатури сотенного судді, оскільки згаданий старшина може представляти, скажімо, не козацьке, а міське управління.

⁹⁴ Центральний державний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУК). Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 541, арк. 22–45.

⁹⁵ Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. Киев, 1901. С. 189.

Найнижчою судовою інстанцією загальностанового суду був сільський суд, на чолі якого стояли: козацький отаман, війт чи староста (залежно від статусу села – вільного військового поселення чи приватної власності). Членами ж суду виступали як курінні отамани, так і значні місцеві козаки та заможні посполиті. Судовими виконавцями і слідчими були сільський осавулець і десятники. Коли в сільському суді розглядалися справи козаків, то суд доповнювався представниками козацького товариства, а коли селян, то відповідно – поважними посполитими. Якщо суперечка виникала між селянином і козаком, то в разі подачі скарги першим, мав судити козацький отаман спільно зі “знатним товариством”, а коли другим, то правопорушення розбирали староста чи війта⁹⁶. Названі офіційні особи брали безпосередню участь у проведенні слідства та видавали характеристики на обвинувачених тощо. До їхньої компетенції головним чином входили вирішення справ про дрібні злочини: крадіжки, побиття, порушення випасу худоби... Більш важливі передавались вище по інстанції.

За гетьманування Данила Апостола сталося певне розмежування повноважень “меського уряду” з полковими і сотенними судами. Згідно “Решительних пунктів”, козаків зобов’язували звертатись у судових позовах до полкових і сотенних судів і канцелярій, а міщан і ратушних посполитих – до магістратів і ратуш.

Як на сільський, так і на сотенний суд, крім власне самого судочинства, покладалися обов’язки фіксації злочину, проведення збору доказів, первісного розслідування тяжких злочинів, матеріали яких передавалися вже на розгляд полкового суду. Саме полковий суд як суд першої інстанції брав на себе левову частку усіх тяжких кримінальних судових справ, а також справ, що стосувались полкової і сотенної старшини, знатних козаків, які мали імунітет перед представниками сотенного правління, і як суд другої інстанції – апеляції на присуди сотенних судів. Хоч варто зауважити, нерідко траплялись випадки, коли невдоволені якістю присудів сотенних судів сторони апелювали відразу до Генерального військового суду, Генеральної військової канцелярії чи навіть гетьмана. Що ж собою являла ця – вища або центральна – ланка судочинства Гетьманату?

Генеральний військовий суд вважався вищим судом у державі. Як правило, його очолювали два генеральні судді, один з яких був першим, старшим суддею, утім, траплялись випадки тривалого перебування на чолі суду лише одного очільника. Проведення судових засідань цього суду відбулися в гетьманські резиденції, хоч траплялись випадки і виїзних сесій. Потреба в цьому виникала тоді, коли накопичувалась значна кількість справ, що стосувалась тієї чи іншої території, або розгляд справи потребував залучення великої кількості свідків, що проживали віддалено від гетьманських резиденцій.

До засідань Генерального суду залучалися як генеральні старшини, так і представники полкового правління, а також знатні військові товариші, безурядова старшина Гетьманату. Частим учасником процесів виступали городові

⁹⁶ Матеріали до історії українського права / Вид. М. Василенко. Київ, 1929. Ч. 1. С. 11.

отамани гетьманської резиденції та сотники, відповідно, Чигирин, Батурина чи Глухова. Головували на засіданнях генеральні судді, котрим в організації процесу допомагали декілька писарів. Інколи старший із судових писарів заміщав суддю. У таких випадках у документах його записували як наказного суддю. Рішення Генерального суду – декрети – обов'язково скріплювалось спеціальною судовою печаткою, за відсутності якої постанова була не чинною.

Як суд першої інстанції Генеральний суд розглядав конфлікти поміж представниками вищої і середньої козацької старшини, яка за своїм статусом не підлягала юрисдикції полкових судів, та справи про серйозні службові зловживання представників козацької і міської адміністрації Гетьманату. Як касаційна інстанція – переважно апеляції на присуди полкових судів, хоч траплялись випадки і прямого звернення сторін на перегляд рішень сотенних судів.

Вирок Генерального суду міг бути оскарженим перед гетьманом, котрий, зі свого боку, або розглядав апеляцію в гетьманському суді, або передавав справу на розгляд Генеральної військової канцелярії. Власне, структурно Генеральний військовий суд підпорядковувався як гетьманові, так і Генеральній військовій канцелярії. І такий стан речей залишався незмінним до проведеної гетьманом Апостолом реформи, згідно з якою Генеральний суд виводився з-під підпорядкування Генеральної військової канцелярії.

В окремих випадках розглядом апеляції за наказом гетьмана могла займатися колегія генеральних старшин. Як суд першої інстанції колегія генеральної старшини могла розглядати особливо резонансні справи, що стосувались державної зради, заколотів проти гетьмана тощо. Генеральна військова канцелярія розглядала – або колегіально, за участі гетьмана, або без нього, але за присутності генеральної старшини – апеляції з важливих карних та цивільних справ. Крім того, на неї покладалась функція з обслуговування судочинства центрального рівня. Принаймні, таким був її статус до 1722 р., тобто до того часу, як у ході судової реформи наказний гетьман Павло Полуботок розширив її повноваження. На судові сесії Генеральна військова канцелярія збиралася не періодично, а по мірі накопичення справ.

Суд гетьмана був найвищою судовою інстанцією, рішення якої формально оскарженню не підлягало (хоч, варто зауважити, в умовах наступу російської влади на українську автономію траплялись випадки порушення цього правила).

Чи не головною вадою українського судочинства була громіздка і багаторівнева структура апеляцій, коли оскаржувати судові рішення можна було не в одній, а відразу декількох касаційних інстанціях. Неабияку плутанину в судочинстві й розмивання цілісності правової бази породжували намагання російської влади не лише взяти під свій контроль систему українського судочинства, а й втрутитися в його перебіг, переслідуючи при цьому як якісь нагальні чи то приватні, чи то державні інтереси, так і далекосяжні політичні цілі – ліквідації автономії України в судовій царині.

З початком XVIII ст. російська влада чинить спроби втрутитися у процес формування чинного в Україні карного кодексу. 1706 р. гетьманові надіслали «Память с Преображенского приказа», де було регламентовано міри покарання

за скоєні важкі злочини: «Которые люди явятца в воровствах, а смертной казни они не довелись, и таких, смотря по винам, ссылають на каторги, запятнав пятном, на 20 и 15 лет, а меньше не ссылають»⁹⁷. Пізніше, указом від 14 листопада 1721 р., російський уряд зробив спробу поставити українське судочинство під контроль царської адміністрації та запровадити деякі російські норми судочинства в Генеральному суді.

Утім, справжній наступ корони Романових на українську автономію в сфері судочинства розпочався з перенесенням в Україну російської владної структури – Малоросійської колегії. Інструкція Сенату від 16 травня 1722 р. визначала колегію як найвищу касаційну установу Гетьманату, до якої мали надходити судові справи, що не знайшли свого вирішення в українських судах. А саме її заснування уряд Петра I трактував не інакше, як намагання ліквідувати непорядки й зловживання в організації українського суду.⁹⁸

Утім, діяльність російської установи в Україні не лише не ліквідувала існуючих недоліків, а й породила чимало нових, породжених неприхованою політизацією судочинства. Адже завдання колегії, задекларовані при заснуванні суцього як превентивні – «дабы малоросийский народ ни от кого, как неправедными судами... утесняем не был»⁹⁹, насправді мала цілком очевидну політичну мету. Вже при її заснуванні в царському оточенні планували активно користатися в судочинстві Гетьманату Генеральним регламентом Російської імперії (що було грубим порушенням української автономії в сфері судочинства). Наприкінці травня 1722 р. в Сенаті обговорювали питання про запровадження в Україні гербового паперу та канцелярських зборів (що було типовим для російської державної традиції). Й хоча сенатори вирішили поки «до указу не брать», та «впредь такие дела производит на гербовой»¹⁰⁰. Та й загалом з початком діяльності Малоросійської колегії розпочався активний процес руйнування традиційної судової структури Гетьманату. Російська владна установа оголосила прийом на розгляд судових позовів на державців і старшину без попередньої апробації їх у судових інстанціях нижчого рівня, тим самим зруйнувавши традиційну ієрархію судових установ. На засіданні 22 жовтня 1722 р. сенатори ухвалили рішення таємно писати до президента колегії С.Л. Вельямінова, аби той, по змозі, спонукав українців подавати клопотання про зміну судочинства в Україні – а саме, щоб надалі їх судили «по правам и уложениям» Російської держави¹⁰¹.

⁹⁷ Российский государственный архив древних актов (Москва, РФ; далее – РГАДА). Ф. 229, оп. 1, дело 103, л. 32 об.

⁹⁸ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського НАН України. Інститут рукопису (далі – НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України. ІР.). Ф. 8, спр. 229, арк. 97; ПСЗ. Т. 6. № 4010.

⁹⁹ НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України. ІР. Ф. 8, спр. 229, арк. 97; ПСЗ. Т. 6, № 4010.

¹⁰⁰ РГАДА. Ф. 248, оп. 29, дело 1758, л. 516–516 об., 522.

¹⁰¹ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Т. 18. С. 830.

Автономістично налаштована старшина, на чолі з наказним гетьманом Павлом Полуботком, добре усвідомлюючи негативні наслідки втручання Малоросійської колегії в українське судочинство, вже з серпня 1722 р. звертає особливу увагу на потребу ліквідації непорядків у судових органах і оптимізації діяльності судової системи Гетьманату. Запропонована Полуботком концепція судової реформи передбачала заборону на стягнення в суді так званих накладок, закріплювала принцип колегіальності судового дійства: полковникові суворо заборонялось одноосібно вирішувати справи, які надалі мали розглядати лише «в присутствіи и другой старшини тамошней, такожде безурядовых, толко бы честных и разумных особ, которые нарочно к тому определити надлежит»¹⁰². Передбачалося і впорядкування судового процесу. Адже що в цей час норми Литовського статуту та Магдебурзького права, що стосувалися формалізації процесу, мало впливали на організацію судочинства Гетьманату. Особливо актуальною ця проблема була для сільських судів, які загалом не мали законодавчо визначеної форми, а до того ж «вершать атаманья и войты в шинковых дворах, при пиятиці, за которою совершенное и зрілое в справах разсужденіе быти не может». Отож гетьман наказував, «чтоб отсели кормчіе же суди абы вовче одставлены и скорененны были – грозно, под опасением строкого каранья». Правосуддя мали здійснювати «в пристойных містах, непянственным, но трезвым и совістным умом людей жалобливых». Справи розглядати й вирішувати «общесовѣстно, по истинѣ, як право и самая слушность указывает, без жаднаго пристрастия и неправости, не норовлячи нѣкому и не посягаючи ни на кого яким непорядочным образом»¹⁰³.

З метою формалізації процесу та встановлення ефективного контролю за проходженням справи по інстанціях судовий орган на бажання позивача мав надати тому «писменный, за руками своими» витяг про слухання справи та її результати («яким порядком оная точилась, слухана и окончена была»). Судовий витяг відтепер ставав підставою для розгляду справи в наступній інстанції, якби позивач подав апеляцію з приводу попереднього рішення¹⁰⁴.

Водночас із заходами, спрямованими на вдосконалення системи судочинства, наказний гетьман та очолювана ним Генеральна канцелярія прагнули ліквідувати недоліки в діяльності Генерального військового суду. Полуботок створив інститут так званих асесорів Генерального суду. Асесори у відсутність генерального судді мали приймати на розгляд і оперативно вирішувати справи, які поступали до найвищої судової інстанції Гетьманату. На період судової сесії на посаду асесорів призначали почергово підготовлених урядовців зі складу

¹⁰² НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України. ІР. Ф. 8, спр. 234, арк. 29–30зв.; Універсали генеральної військової канцелярії що-до судів (роки 1722–1723)//Матеріали до історії українського права. Київ, 1929. Т. 1. С. 1, 2; Журнал, си есть, насущная записка діл, в войсковой енеральной канцелярії приключаяючихся. С. 94, 95.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України. ІР. Ф. 8, спр. 234, арк. 30.

бунчукових товаришів, рідше сотників. 3 грудня 1722 р. уряд Полуботка видав універсал, яким чітко регламентував порядок подачі апеляцій¹⁰⁵.

Запропонована Полуботком судова реформа не лише спиралася на місцеві традиції в сфері судочинства, а й враховувала тогочасні досягнення європейської правової культури. Та далеко не завжди висловлені рекомендації знаходили підтримку на місцях. І головна причина тут крилися не стільки в недоречності змін чи їх обтяжливості, скільки в розумінні старшинами загальної ситуації в автономії, коли Малоросійська колегія, попри спротив Полуботка, невпинно перебирала до своїх рук важелі державного управління й упродовжувала в житті ті нововведення, що були узгоджені з центральною імперською владою.

Розгром старшинської опозиції в другій половині 1723 – на початку 1724 р. створив сприятливі умови для реалізації програми реформування українського судочинства, розробленої не гетьманським урядом, а Сенатом і Малоросійською колегією. А сенатський указ 16 квітня 1723 р. закріпив такий порядок організації судочинства Гетьманату: на розгляд Малоросійської колегії приймали справи за апеляціями або в тому разі, коли позивач вказував на факт судової тяганини навколо його справи в нижчих судових інстанціях; вироки суду з приводу «смертних езекуцій и публичного наказання» набували чинності лише при спільному їх візуванні в Генеральній військовій канцелярії та Малоросійській колегії¹⁰⁶.

На практиці з часом характер взаємодії Генеральної канцелярії та Малоросійської колегії в сфері судочинства зазнав принципових змін. Насамперед із судової практики колегії зникли спільні з генеральною старшиною засідання, на яких вирішували б важливі та складні справи. Натомість вищій українській владній установі дедалі частіше відводили роль виконавця чорнової судової роботи: організації розслідування, його технічного забезпечення, формування думки щодо суті справи відповідно до місцевих традицій. На основі поданої з Генеральної канцелярії в письмовому вигляді промеморії колегія виносила вирок. Користаючись правом найвищої касаційної інстанції та спираючись на заяву сторони, Малоросійська колегія забирала з Генеральної канцелярії на розгляд ще не розв'язані справи, по суті виключаючи в такий спосіб цілі анклавні з системи козацького суду, наприклад Шептаківську волость¹⁰⁷. Сенатським указом від 19 червня 1724 р. під судову владу колегії передавалось українське духовенство – в справах, що не стосувалися духовного відомства. Рішення мотивували тим, що «ныне явилося в Малоросийскую колегію много челобитчиков на духовных в великих обидах»¹⁰⁸.

Підпорядкування державного життя Гетьманату російським владним структурам, посилення впливу на українське судочинство з боку загальноімперських

¹⁰⁵ Там само. Арк. 82.

¹⁰⁶ РГАДА. Ф. 9, оп. 2, дело 32, л. 27; ПСЗ, т. 7, № 4196.

¹⁰⁷ ЦДІАУК. Ф. оп. 3, спр. 1427, арк. 4–12.

¹⁰⁸ НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України. ІР. Ф.8, спр. 236, арк. 44–44 зв.; РГАДА. Ф. 248, оп. 29, дело 1768, л. 30.

правових норм і порядків спричинили активне втручання в судочинство України не лише з боку Малоросійської колегії, а й з боку інших російських державних інститутів, розташованих на її території. Зокрема, на той час в діяльність полкових і сотенних судових органів втрутилися російські коменданти. Це з точки зору російської влади було абсолютно легітимно, адже відповідало меті їхнього перебування в українських полках. Крім того, в документальних свідченнях натрапляємо на згадки про втручання в українське судочинство та російські гарнізонних канцелярій, що цілком очевидно було протиправним актом¹⁰⁹.

Загалом же діяльність Малоросійської колегії в судовій сфері не лише не ліквідувала старі непорядки, а й спричинила нові, пов'язані з руйнуванням традиційної системи судочинства Гетьманату, незнанням (а часто й свідомим ігноруванням) законів, які діяли в Україні раніше, а також різними службовими зловживаннями судів. Одразу після закриття колегії царський міністр при гетьманському дворі Федір Наумов доповідав у Москву, що

«о коллежских членах как от гетмана так и от протчих слышу, великие обиды чинены здешнему народу, и будет-де многие челобитье, что и показываетца по делам как на членов, так и на подьячих»¹¹⁰.

Також і гетьман Апостол у березні 1728 р. повідомляв у Сенат, що «дѣла оная коллегія вершила не по правам малороссийским по своим прихотям, о яких оной коллегіи многіе малороссіяне тепер бют челом и просят рассмотрения»¹¹¹. Через що гетьман клопотався щодо дозволу на перегляд судових справ, за якими виносила вирок коллегія, адже та «вершенѣя обстоятельного не учинила, потакаючи стороне изо взятчиков, о чом на оную коллегію имется явное доказательство»¹¹².

Російський уряд, ліквідувавши в 1727 р. Малоросійську колегію, зберіг за собою контроль над українським судочинством. Це стало можливим завдяки реорганізації Генерального військового суду, проведеної у 1727–1728 роках. Українську сторону в реорганізованому Генеральному суді репрезентували три генеральні старшини на чолі з гетьманом. Щоб зберегти контроль над українським судочинством, до складу Генерального суду включили трьох російських представників. Їм заборонили втручатися в хід судового процесу, а провадити його мали згідно з вимогами чинних в Україні правних кодексів, «но точно присутствовать для правосудия». Обов'язки президента Генерального суду виконував гетьман. Особи, незадоволені розглядом справи в Генеральному суді, мали право подати апеляцію до Іноземної колегії. Загалом українське судочинство підпорядковувалося імператорові як «главному судіи

¹⁰⁹ Протокол отпускных писем. С. 31.

¹¹⁰ Цит. за: Джиджора І. Матеріали московського «Архива министерства юстиции» до історії гетьманщини// Джиджора І. Україна в першій половині ХУІІІ віку. Київ, 1930. С. 127.

¹¹¹ РГАДА. Ф. 248, оп. 29, дело 3568, л. 22.

¹¹² Там же.

Всероссийской імперії»¹¹³. Водночас, попри деклароване повернення до традиційної для України системи судочинства, в Генеральному військовому суді активно впроваджували нові порядки в діловодстві, типові для судочинства Російської держави. На російських членів суду, крім контролю за судочинством Гетьманату, було покладено також функції політичного нагляду в краї, зокрема, за діяльністю українського гетьмана, «дабы он по даным ему пунктам поступал порядочно»¹¹⁴.

Радикальні зміни в судочинстві мали статися після реалізації судової реформи гетьмана Кирила Розумовського 1763 р., котрий за зразком станового шляхетського судочинства, характерного для практики Речі Посполитої, заснував земські, гродські та підкоморські суди. Згідно з положеннями реформи, Генеральний військовий суд очолили двоє суддів, а до його складу було включено 10 представників старшини – по одному від кожного полку. У виборах до органу могли брати участь полкові старшини, сотники, а також значкові, бунчукові й військові товариші. Якщо кандидат у члени суду не обирався у визначений термін (наприклад, через хворобу або смерть), то інституція могла тимчасово функціонувати не в повному складі. При підготовці вироку кожний з присутніх на засіданні мав право висловлювати власну думку з питання, причому опитування починалося з тих, хто займав меншу посаду. Магістрати та їхні суди звільнялись з-під підпорядкування полковим канцеляріям. Розгляд справ міщан доручався земським судам.

Загалом же, незавершена судова реформа Кирила Розумовського 1760-х років, по-суті, була покликана повернути українське судочинство на 200 років назад, у часи реформ Зигмунда Августа, забезпечивши розбудову в автономії концептуально довершеної структури станового судочинства¹¹⁵.

І в цьому контексті доречним видається згадати про доволі цікаве трактування генетичної спорідненості судочинства Гетьманату та Речі Посполитої, яке зустрічаємо в сучасній російській історіографії. Намагаючись обґрунтувати «легітимність» і «необхідність» ліквідації імперією Гетьманату, автори реанімують апробовану імперською історіографією XIX ст. тезу про неповноцінність Польсько-Литовської держави, зокрема через поширеність сутяжництва в судах і шляхетської анархії, як підстави для участі Російської імперії в розділах Речі Посполитої в останні десятиліття XVIII ст. У контексті знесення української автономії стверджується, що «починаючи з середини XVII ст. у Малоросії дедалі сильніше виявлялася криза влади», яка проявлялась у тому,

¹¹³ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934. С. 160.

¹¹⁴ РГАДА. Ф. 248, оп. 29, дело 1788, л. 159–162.

¹¹⁵ Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. Київ, 1998. С. 186–208; його ж. Прибуткове суддівське ремесло: «вина панська» і «вина врядова» у судочинстві Гетьманату // Соціум: Альманах соціальної історії. 2007. Вип. 7. С. 175–193; Волошин Ю. Шляхетські ідеали в козацькому соціумі Лівобережної України. С. 384–393; Кононенко В. Модернізація Гетьманщини: проекти козацької адміністрації 1687–1764 рр. Київ, 2017. С. 172–184.

що духовні особи судилися з козаками і містами, міщани скаржились на зловживання козацької старшини і духовних осіб козацька старшина – на інтриги гетьмана, а «сутяжництво було характерною рисою правової системи Речі Посполитої, і Малоросія успадкувала її у повному обсязі»¹¹⁶.

Правові кодекси та їх застосування: судочинство в соціокультурному вимірі

Судочинство Гетьманату представляло собою доволі цікаву мішанину норм і традицій, що, з одного боку, ґрунтувались на положеннях Литовських Статутів і Магдебурзького права, а з іншого – були щедро «приправленими» канонами права звичаєвого. Присутність звичаю не лише значно спрощувала судоустрій, позбавляючи його інколи надмірного, а нерідко й необхідного процесуального формалізму, але й часто-густо сприяла непередбачуваності результатів судового розгляду. Вочевидь, немалою мірою цьому сприяла й та обставина, що для позивачів здебільшого йшлося не стільки про дотримання норм законності, скільки про відшкодування понесених матеріальних і моральних збитків¹¹⁷.

Як можна зробити висновок з аналізу справ, судді з готовністю йшли на заміну смертної кари чи тяжких тілесних пошкоджень грошовими штрафами. Клопотання щодо перегляду судового рішення, як правило, порушували родичі чи приятелі постраждалого, які слізно просили суд про заміну суворого судового вироку сплатою «вини» («просили всі кривные его об змиловане»¹¹⁸). Інколи у ролі прохача виступає і постраждалий – «сторона акторская». Зустрічаються також і випадки, коли суд сам ініціює такі дій, звертаючи увагу чи то на «молодост літ», чи то «в подейшлих літах старость», «респектуючи на его старость», чи то якісь інші пом'якшуючі обставини.

Загалом, для судочинства Гетьманату досить характерною ознакою правової свідомості козацьких суддів була поблажливість у визначенні міри покарання підсудному. Так, зокрема, як відвертий відхід від доволі жорстких форм покарання винних, прописаних Литовськими Статутами і нормами німецьких правових кодексів, варто сприймати і судову постанову щодо покарання кобеляцького жителя Олексія, «зятя Бражникового», звинуваченого в співучасті у фальшуванні грошей. Олексій був спійманий місцевим шинкарем Василем при спробі розплатитися з ним сімома «золотими чехами м'їдних»,

¹¹⁶ Малороссы vs украинцы. Украинский вопрос в национальной и культурной политике Российской империи и Советского Союза, Москва 2018, с. 57. Ширше авторське бачення процесу творення сучасними російськими істориками нового неоімперського нарративу історії Російської імперії див.: В. Горобець, Як російські історики відшукали «добру імперію». Ліквідація Гетьманату у світлі «нової» імперської історіографії (2014–2022)// Український історичний журнал. 2024. Число 1.

¹¹⁷ Ширше про авторське бачення проблеми див.: В. Горобець, Прибуткове суддівське ремесло. С. 175–193; його ж. Влада та соціум Гетьманату. С. 229–259.

¹¹⁸ НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України. IP. Ф.І, спр. 55257, арк. 34.

які він брав у «миндзаров циган»¹¹⁹. Згідно з нормами Литовського Статуту, фальшивомонетники, вина яких була доведена, підлягали смертній карі через спалення. Натомість за присудом, винесеним на початку жовтня 1684 р. Полтавським судом, за проступок з Олексія було «взято вину кухву горѣлки простой троє коней з возом, жупан новий до двору полковничого»¹²⁰.

Доволі м'який присуд було винесено Полтавським судом і по справі прилуцького купця-єврея Іцика, котрий на ярмарку у Полтаві «от суботы до понедѣлка з многими особами духовними и свѣцкими диспутуючись значне хулил вѣру нашу християнскую», а по тому, напросившись на постій до господи полтавського обивателя Трохима (аби заразом і перегнати горілку), був упійманий при спробі звалтування дружини господаря. Розглянувши справу, що містила в собі подвійний злочин, Полтавський суд тим не менше виніс доволі м'який вирок: «за тоє проступство взяти в того жида коня з возом и кухву з горѣлкою до двора полковничого»¹²¹. Так само і покража старосанжаровським жителем Грицьком Буйволом з ниви проса у серпні 1684 р. – «якобы обмилившись проса взял чожого», згідно з присудом місцевого сотенного суду, коштувала злодієві лише відібраної до двору полковника шкапи як «вини панської» та корови – «на врад Старосанжаровський»¹²². Цікаво, що за нормами Саксону крадіжка збіжжя в денну пору каралася значно суворіше – втинанням голови злочинцю¹²³.

Зауважуючи наявність виразної тенденції до лібералізації системи визначених писемними правовими кодексами судових покарань загалом, не можна не помітити й того факту, що в окремих випадках спостерігаємо прояви відверто завищеної суворості правосуддя при винесенні вироку. Щоправда, часто-густо така показна суворість покарання супроводжувалася наступною за цим неабиякою готовністю до його пом'якшення. Зокрема не інакше як судову розправу можна класифікувати первісний вирок Полтавського суду від 4 листопада 1671 р. по справі про крадіжку Остапом Литвиненком вівці. Спершу судова колегія у складі полковника Федора Жученка і майже всього складу полкової старшини навіть після щиросердного зізнання винного у скоєному, вочевидь через те, що вкрадену тварину сім'я злодія вже встигла з'їсти, а тому не могло бути й мови про повернення вкраденого власнику, віднайшла у правних артикулах обґрунтування для нього смертної кари: «з разделу чотирнадцятого, артикулу двадцять третого, о жонах і о дѣтех, которіе вживали речей краденех, горлом сам тот злодей мает быти каран», а не, скажімо, актуалізувала правний артикул, де йшлося про крадіжку дрібної

¹¹⁹ Там само, арк. 31 зв. Про цю справу побіжно згадує й О. Левицький, див.: Левицький О. Очерки народной жизни. С.306.

¹²⁰ НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України. ІР. Ф. І, спр. 55257, арк. 31 зв.

¹²¹ Там само. Арк. 51.

¹²² Там само. Арк. 25 зв. – 26.

¹²³ *Artykuły prawa majdeburskiego, które zowią Speculum Saxonum* // Groicki B. *Artykuły prawa majdeburskiego. Postępek sądów około karania na gardle. Ustawa placej u sądów.* Warszawa, 1954. S. 44–45.

худоби. І лише згодом, зважаючи на прохання приятелів Остапових і «поглядаючи на молодост лѣт», суд постановив замінити смертну кару тілесними пошкодженнями («на члонку скарати»). Проте, що цікаво, і ця судова постанова присутніми була оскаржена. Остаточне ж рішення суду вимагало від винуватця лише винагородити втрати постраждалого, а також нагородити «с приналежною виною врядовою [суд] за для окупы врізаного члонку»¹²⁴.

Судова справа від 6 лютого 1668 р. фіксує випадок, коли суддівська колегія у складі полкового судді Кліма Чорнушенка, городского отамана Артема Донця, осавула полкового Стецька Петрашенка, війта Федора Андрієвича та бурмистра Патія Матвійовича, прийняла на розгляд позов Василя Луговця щодо неправомірного вирішення у попередні роки його справи зі Стефаном Сідаченком. Тоді останній, звинувативши Луговця і його приятеля Манка Бахматенка у незаконному заволодінні свиней, які належали позивачу і Коломийченку, добився від них відшкодування матеріальних утрат, а судова колегія, очолювана тодішнім наказним полковником Кіндратом Барабашем і отаманом Микитою Бузовим, стягла з винного належну вину панську. Розглянувши справу повторно, суд визнав Василя Луговця не винним. Покликаючися на правні артикули, що стосувалися несправедливого обвинувачення («где бы хто члвка оселого и неоселого обвинил о злодейство, а не доведет»), суд змусив повернути оправданому раніше стягнені з нього відшкодування¹²⁵.

У судовій практиці Гетьманату доволі поширеним явищем було завершення розглядів примиренням сторін. Примирення могло відбутись як за участі суду, так і з ініціативи сторін, без втручання суддів – так зване «процєне добровольне». У випадку судового замирення, коли вина однієї зі сторін конфлікту була доведена, постраждалому передбачалось відшкодування фізичних чи моральних збитків, а крім того винний мав покрити судові видатки позивача. Крім того, у таких справах інколи згадується і про потребу сплати сторонами відповідне судове мито – так звану «змирщину» чи «звичайну змирщину». Так, наприклад, у вересні 1667 р. Полтавський суд, реагуючи на позов місцевого міщанина Василя на Яська та «выдячи частие от ных контроверсие, а нікгда частие посвари их», так і не з'ясувавши причин конфлікту, а лише визнавши, що «побудкою до тих посваров» була дружина Яська, примирив опонентів та виніс таку «заруку»: «якая б колвек сторона, любо през похвалки, любо през посвар, albo бой на ком-быс то показано, тен првынен будет заруку платит на пана полковника нашего Полтавского 20 таляров, на вряд меский Полтавский 10 таляров, до цеху свого 5 таляров и пол камня воску»¹²⁶. Або ж у серпні 1669 р. суд залагодив «посвар» між

¹²⁴ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. Вып. II: Справы вечистые 1664–1671 годов / Ред. В.Л. Модзалевского. Чернигов, 1912. С. 108.

¹²⁵ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. Вып. II: Справы поточные 1664–1671 годов / Ред. В.Л. Модзалевского. Чернигов, 1912. С. 127.

¹²⁶ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. Вып. I: Справы поточные 1664–1671 годов. С.110.

полковим осавулом Юрком Тубулцем і мешканцем Мильців Оксютою та його синами, Семеном і Остапом. Суд визнав ініціатором «посвару» Оксюту, зобов'язавши його перепросити Тубулця і заприсягтись на письмі, що віднині «а ні Оксюта, а ні сини его не будут жадних ренкоров и посваров з Юрком вчинат, а ні Юрко з Оксютою из сынами его». У випадку порушення якоюсь із сторін мирової угоди, «теды тен каждый попадет за неповстягливост его до шкатулы войсковой таляров ста, а на вряд меский Полтавский таляров десят»¹²⁷.

Крім судового полагодження конфліктів, широко послуговувались і практиками позасудового поєднання конфлікуючих сторін. Традиції так званих полюбовних або приятельських судів були глибоко вкорінені у звичаєвих практиках, увійшли у норми Литовських Статутів і ними широко послуговувався шляхетський загал Великого князівства Литовського і Корони Польської, піклуючись з одного боку гарантуванням недоторканості власності «поштивості», а з іншого – зменшуючи фінансові витрати під час судових дій та унеможливаючи довготривалу судову тяганину.

Сфера застосування «угоди і вічного прощення» не обмежувалась лише дрібними побутовими конфліктами, іноді мова йшла і про досить таки тяжкі злочини, наприклад, убивство. Так, Полтавська міська актова книга записом від 28 травня 1661 р. фіксує факт «вічного прощення» вдови загиблого Сави Байрака Мотрі, його братів, близьких і далеких нащадків вбивцям, Василю Безотосному і Левку Куцеві. Як плату за прощення й обіцянку більше жодних справ з цього приводу не поновляти винні мали «во всем угодити слушне жону небожчиковскую, нагородивши от мала і до велика, так за душу небожчиковскую, яко и правне выклади веде права посполитого»¹²⁸.

Загалом же, судді в Гетьманаті, будучи тісно пов'язаними з тією спільнотою, де був вчинений злочин, опікувались не стільки дотриманням в непопорушності букви закону, стільки збереженням спокою громади та викоріненням конфлікту.

Самоврядування і виборність влади як політико-культурна цінність

Однією з підставових засад соціополітичного життя українського козацтва було право товариства вільними голосами обирати собі старшину від курінного отамана до гетьмана включно. Постала ще в часи зародження козацтва традиція вільних виборів значною мірою формувала сенс такої важливої засадничої лексеми політичної культури козацької спільноти як «старожитні права і вольності». В ідеологічній царині ця лексема легітимізувалась міфічною «золотою грамотою» Стефана Баторія, а в площині реальної політики оборона від намагань коронної влади обмежити сферу її застосування назива-

¹²⁷ Там же. С.160.

¹²⁸ Там же. С.179.

валась в числі тих чинників, що провокували вибухи козацьких повстань, яких було так багато в історії Речі Посполитої в останні десятиліття XVI – першій третині XVII ст.¹²⁹

Власне й вибух на початку 1648 р. найбільш масштабного повстання на чолі з Богданом Хмельницьким легітимізувався козацькими лідерами серед іншого й боротьбою за відновлення права вільного вибору козацької старшини, скасованого положеннями «Ординації Війська Запорозького» 1638 р.¹³⁰ То ж не дивно, що повстання розпочинається обранням вільними голосами Хмельницького гетьманом Війська Запорозького¹³¹, а виборність козацької старшини нижчих ланок від цього часу перестає залежати від волі коронних гетьманів. Не менш показовим є й те, що в компромісній за своїм характером Зборівській угоді 1649 р., яка вперше в історії взаємин з Річчю Посполитою гарантувала Війську Запорозькому права станово-адміністративної автономії, було зовсім проігноровано проблему елекції гетьмана та козацької старшини. Вочевидь, демонструючи тим самим її трактування як суто внутрішню справу козацької автономії, на яку повною мірою поширюється задеклароване вже в першій статті угоди зобов'язання короля зберегти за Військом «всі його давні вольності, згідно з давніми привілеями»¹³². Натомість підписана після програної Військом Запорозьким битви під Берестечком Білоцерківська угода 1651 р., яка вже значно обмежувала автономію козацької України, конституювала положення, згідно з яким новообраний Військом Запорозьким гетьман мав обов'язково затверджуватися королем, отримувати з його рук відповідний привілей та «складати присягу на підданство і вірність Його Королівській Милості і Речі Посполитій». При цьому полковники і вся старшина мали не обиратися, а призначатися запорозьким гетьманом¹³³.

Якими були насправді прагнення козацтва в питанні виборності старшини, наочно демонструють матеріали, що стосуються вироблення договірних умов, на яких козацька Україна в 1654 р. перейшла під зверхність московського царя. Отож у пропозиціях Війська Запорозького щодо умов цього переходу, переданих у Москву в березні 1654 р., йшлося, аби по смерті теперішнього гетьмана «Войско Запорожское само меж себя гетмана обирали», лише сповіщаючи царя про результати виборів, й цареві, аби це «не в кручину было», оскільки такою є давня козацька традиція¹³⁴.

¹²⁹ Ширше про це див.: Лепявко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернівці, 1996; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея. Проблема формування, еволюції, реалізації. Київ, 1997; Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ, 2000 та ін.

¹³⁰ *Volumina legum*. Т. III. Petersburg, 1859. Р. 440.

¹³¹ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. Київ, 1994. С. 56.

¹³² *Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku*. Kraków, 2002. С. 38–39.

¹³³ *Ibid.* S. 44–45.

¹³⁴ *Акты ЮЗР*. Т. 10. С. 445–452; *Документи Богдана Хмельницького (1648–1658)*. Київ, 1961. С. 323–325; *Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657*. Київ, 1998. С. 64–67.

Московська сторона погодилась на запропонований варіант і закріпила в “Жалуваній грамоті Олексія Михайловича гетьману Богдану Хмельницькому і всьому Війську Запорозькому” 1654 р. право останнього «обирати гетмана по прежним их обычаем самим меж себя»¹³⁵. Водночас, аби включити в елекційний процес і царя, засвідчивши тим самим його владу над Україною, внесеним Москвою до статті доповненням було передбачено обов’язкове інформування монарха про обрання гетьмана, а також складання останнім присяги вірності в присутності присланого государем уповноваженого. Стосовно ж порядку обрання інших козацьких старшин у документах не згадувалось¹³⁶ – знову ж таки трактуючи це питання як винятково внутрішню справу Гетьманату.

Утім угоді 1654 р. не судилося стати міцним підмурком для розбудови довготривалих взаємин сторін. Козацька старшина, вихована під впливом політичної культури станової демократії Речі Посполитої, та правляча еліта Московського царства, сформована в умовах панування самодержавної монархії, вкладали в неї різні смисли й очікування. Полярність цих очікувань почала даватись взнаки уже на етапі складання присяги в Переяславі 8 (18) січня 1654 р. Однак особливо виразно вона артикулювалась з осені 1656 р., коли в стосунках Чигирини і Москви намітилась криза, спровокована різним баченням моделі зовнішньополітичної діяльності¹³⁷. Коли ж на тлі цієї кризи Хмельницький намагається впровадити в політичну систему Гетьманату елементи монархічної моделі організації владних відносин і ще за свого життя добитися визнання сина Юрія спадкоємцем булави, то московське керівництво, відверто не заперечуючи гетьману, у своєму внутрішньому листуванні обговорює принципово інший алгоритм ставлення до проблеми гетьманських виборів. Зокрема царський посол до гетьмана окольничий Федір Бутурлін, реагуючи на клопотання Богдана щодо затвердження царем і благословення патріархом акту визнання Юрія Хмельницького офіційним спадкоємцем булави, у листі до Олексія Михайловича зауважував, що по смерті гетьмана «буде тому слову відміна», та – найголовніше – «те все буде на волі твоїй великого государя: кого ти, великий государ, пожалуєш бути над Військом Запорозьким гетьманом, той і буде»¹³⁸.

Прагнення Москви перебрати на себе вирішальну роль при обранні наступника Хмельницького спровокувало глибокий конфлікт у стосунках з Гетьманатом. Обрання Івана Виговського у серпні 1657 р. на гетьманство царський уряд визнати відмовився, оскільки вибори відбулися без царського дозволу¹³⁹.

¹³⁵ Акты ЮЗР. Т. 10. С. 490; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3 тт. Т. 3. Москва, 1954. С. 568.

¹³⁶ Див.: Акты ЮЗР. Т. 10. С. 445–452; Документи Богдана Хмельницького. С. 323–325; Воссоединение Украины с Россией. С. 560–565.

¹³⁷ Про причини і характер конфлікту див.: Горобець В. «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ, 2007. С. 81–111.

¹³⁸ Акты ЮЗР. Т. 11. Прибавление № 1. С. 682.

¹³⁹ Ширше див.: Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654/1665. Київ, 2001. С. 184–189.

Загострення конфлікту призвело до розриву Виговського з Москвою та порозуміння з Річчю Посполитою. Коли ж Гадяцька угода 1658 р. вже за рік безславно закінчила своє життя, Виговський втратив булаву, а на гетьманство зійшов Юрій Хмельницький, Москва зуміла нав'язати останньому угоду, що звужувала автономні права Гетьманату, в тому числі й у питанні гетьманського обрання. Зокрема до сфальсифікованого тексту, нібито, договору 1654 р.¹⁴⁰ було включено норму, що зобов'язувала новообраного регіментаря по завершенню виборів їхати до Москви «и видети его государскія пресветлыя очи», і вже під час аудієнції цар «пожалует гетмана по чину, булаву и знамя, и на гетманство свою государеву жалованную грамоту»¹⁴¹. За умови ж недотримання цього ритуалу вибори визнавались нелегітимними.

Водночас 1659 р. Москва вперше втрутилася і в царину виборів старшини нижчого рівня. Заграючи з козацьким загалом і волюючи не допустити зміцнення гетьманської влади, представники царя наполягли на внесенні до так званих «Нових статей Юрія Хмельницького»¹⁴² норму, у відповідності з якою обрання полковників, як і інших старшин, обов'язково мало відбуватись не за вказівкою гетьмана, а з волі товариства – «на раде, кого межь себя излюбят»¹⁴³. Крім того, вводився ряд заборон і регламентацій щодо процедур призначення та звільнення старшин. Зокрема на полковництво заборонялось обирати кандидатів з інших полків, а також іновірців і новохрещених православних. Обґрунтування останньої вимоги, як видається, впливало з гірких для Москви споминів про роль колишнього соцініанина Юрія Немирича в розриві України з царем та укладенні Гадяцької угоди з королем. Хоч у тексті договору вимогу було обґрунтовано соціально привабливо: «потому что от новокрещенных многая в Войске смута и междуособие зачинается, да ими... козакам чинятся налоги и тесноты»¹⁴⁴.

Цікаве тлумачення суті «вільних виборів» старшини знаходимо в інструкції, яку надав своїм послам на сейм 1664 р. орієнтований на Варшаву гетьман Правобережної України Павло Тетеря. Інструкція, що була підготовлена в умовах розгортання на Правобережжі повномасштабного збройного громадянського протистояння, хоч на словах і не заперечувала право вільного елекції, але при цьому зауважувала, що у Війську Запорозькому через це «бунти виникати звикли». Й аби цього уникнути, пропонувалося на гетьманство обирати не «до ласки військової», а лише на певний, визначений законом термін – до наступного сейму. Дозвіл на перевибори полковника мав надавати гетьман,

¹⁴⁰ Універсали українських гетьманів. С. 19. Ширше про обставини справи див.: Яковлів А. «Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 року// Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. Київ, 1928. Ч. 1, С. 220–234.

¹⁴¹ Універсали українських гетьманів. С. 115.

¹⁴² Угода являла собою доповнення до сфальсифікованого Москвою варіанту так званих «Прежних статей Богдана Хмельницького». – Ширше див.: Горобець В. «Волимо царя східного». С. 163–164.

¹⁴³ Універсали українських гетьманів. С. 119.

¹⁴⁴ Там само.

а сотника, відповідно, полковник. Такі зміни мали гарантувати, що кандидатами ставатимуть люди статечні й «в справі рицарській досвідчені»¹⁴⁵.

Тим часом на підвладному цареві Лівобережжі закріплений в договорі 1659 р. порядок проведення виборів Москва в наступні десятиліття «удосконалювала» переважно шляхом посилення ролі царського уповноваженого в елекційному процесі. Уповноважений (котрий на виборну раду традиційно прибував у супроводі потужного війська) рідко коли, а практично ніколи, не обмежувався лише спогляданням перебігу виборчого процесу. Найбільш виразно активна участь царського повіреного простежується під час гетьманських виборів 1663 р., коли окольничий Данило Велико-Гагін за наказом царя мав «берегти накріпко, щоб Брюховецького не втратити», оскільки той, мовилось в царській інструкції, «насправді вірний»¹⁴⁶. І врешті саме підтримка Москви справила вирішальний вплив на перебіг і результати виборів 1663 р.¹⁴⁷. Значно меншою була роль царського повіреного на гетьманських виборах 1669, 1672 чи 1687 років, але й тоді кандидатура претендента на булаву обов'язково узгоджувалась з ним.

Водночас Москва за потреби демонструвала й політичну гнучкість, іноді відмовляючись від вимог, що не приживалися на практиці. Зокрема, зважаючи на реалії політичного і соціального буття та наявні логістичні проблеми, норма щодо обов'язковості прибуття новообраного гетьмана на аудієнцію до царя, як один з елементів визнання легітимності обрання, так ніколи й не була впроваджена. Після обрання Брюховецького через складну військово-політичну ситуацію його візит було відкладено на невизначений час, а вже договір 1669 р. (так звані Глухівські статті) не містив цієї вимоги. Й ознакою легітимності обрання відтепер виступав акт вручення гетьману клейнодів царським уповноваженим¹⁴⁸.

Проблема ж виборності нижчої в козацькій ієрархії старшини на певний час майже взагалі випала з поля зору Москви. В працях історико-правничого змісту іноді можна зустріти тезу, що до Коломацьких статей 1687 р. російська влада внесла доповнення, які серйозно розширювали можливості Москви в царині кадрової політики Гетьманату:

«договір містив декілька суттєвих нововведень. Так, призначення генеральної та полкової старшини відтепер мало здійснюватися не військовою радою (згідно з Переяславською угодою 1659 р.), а царем за гетьманським поданням»¹⁴⁹.

¹⁴⁵ Dział rękopisów Biblioteki Czartoryjskich w Krakowie . F. 402, nr 22, s. 547-563.

¹⁴⁶ Записки Отделения русской и славянской археологии Императорского археологического общества. Т. 2. Санкт-Петербург, 1861. С. 771.

¹⁴⁷ Порівн.: Горобець В. «Чорна рада» 1663 року. Передумови, результати, наслідки. Київ, 2013.

¹⁴⁸ Універсали українських гетьманів. С. 467.

¹⁴⁹ Кресін О. Конституційна автономія України у Російській державі: реалії політичного протистояння та його відображення у суспільно-політичній думці української еміграції XVIII ст.// Україна та Росія: Проблеми політичних та соціокультурних відносин: Збірник наукових праць / Ред. В. А. Смолій. Київ, 2003. С.323.

Насправді ж, у вказаних статтях йшлося лише про заборону Війську Запорозькому відбирати булаву у гетьмана, а гетьману позбавляти генеральну старшину урядів без попереднього узгодження цього питання з царем:

«буде гетман какую проступкутучинит, оприч измѣны, и его без указа великих государей... не перемѣнятъ... также гетману старшины генеральной без воли и указа их царского пресвѣтлого величества, не описався о том к ним... с уряду никакого не перемѣнятъ же»¹⁵⁰.

Відтак, надалі царина кадрової політики Гетьманату розвивалась у контексті тенденцій загального розвитку соціальних і політичних інститутів автономії й політичної культури козацтва. Посилення авторитарних начал в правлінні володарів гетьманської булави нівелювала роль козацького товариства у виборчих процедурах, натомість потреба гетьмана в оперті на підтримку широкого козацького загалу чи хоч би старшини – підвищували шанси дотримання традицій вільної елекції.

В історичних наративах нерідко побутують міфи щодо стихійності й поганої організованості козацьких рад, на який рішення ухвалювалися з огляду на гучність крику чи кількості підкинутих угору шапок симпатиків тієї чи іншої ухвали. Саме процедуру виборів козацької старшини польський історик Владислав Серчик використав як ілюстрацію карикатурності деяких перенесень річпосполитської політичної культури на ґрунт козацької державності. Зокрема, дослідник стверджує, що рецепція польського досвіду часто набувала:

«комічного ритуалу, який здавався або навіть був як для учасників цього видовища, так і глядачів, котрі не брали в них участі, навмисною карикатурою на звичаї, що панували серед шляхти. Демонстрація власної скромності, присоромлення, відмова від запропонованих посад, ритуально пов'язаних зі сценарієм виборів, поєднувалися з нікчемним чи навіть прямо вульгарним примушуванням до їх прийняття»¹⁵¹.

Варто наголосити, що подібні уявлення можуть сформуватись у дослідників під впливом інформації щодо практик проведення військових рад на Запорозжжі, поширеної послом цісаря Еріха Лясоти після його відвідин за наказом Рудольфа II Запорозької Січі 1594 р.¹⁵², або ж – опису Бартоша Папроцького процедури обрання гетьманом запорозьким Самійла Зборовського 1579 р.¹⁵³ При цьому, що цікаво, опис Папроцьким обрання гетьманом Зборовського 1579 р. та детальна оповідь (ймовірно, ним же) процедури обрання гетьмана військ українних ротмістрами під час походу по відбиттю татарського нападу 1575 р. у віршованій хроніці *Historia zalosna o prętkości u okrutności Tatarskiey a o srogim mordowaniu u popsowaniu Ziemie Ruskiey*

¹⁵⁰ Источники малороссийской истории. Ч. 1. С. 314.

¹⁵¹ Serczyk W. Die Rezeption des polnischen Verfassungsmodells in Saporogien. S. 61.

¹⁵² Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy, tłum. Z. Stasiewska, S. Meller, red. Z. Wójcik. Warszawa 1972. S. –78.

¹⁵³ Paprocki S. Herby gycerstwa polskiego. Warszawa, 1982. S. 158.

у *Podolskiew. Ktore sie stalo Księżycyca Października Roku 1575*, що якраз і містить підмічену Серчиком куртуазну гречність і показну скромність кандидатів на старшинство над військом, на думку сучасних українських дослідників, і є переконливим свідченням відсутності серйозної дистанції в тогочасних соціокультурних практиках козацтва та урядових військ Речі Посполитої¹⁵⁴.

Але важливим тут є й те, що ці описи відображають практики з ранньої історії козацтва, до того ж козацтва запорозького. У Гетьманаті ж, попри побутуючі в історичних наративах міфи, як засвідчують наявні в розпорядженні дослідників джерела з цього приводу, елекційний процес насправді був належним чином організований і впорядкований.

Зразкова модель виборів старшини передбачала, аби процедура відбувалась за дозволом гетьмана («за ведомом велможности вашой, нашого милостивого пана») та за участі як людей козацького стану, так і представників міського самоврядування й волосних очільників («з целого полку зобравши старшину и значное товариство и мещан... и волостных людей»). Обов'язковою була також присутності представника гетьманського уряду¹⁵⁵.

Як впливає з детального опису полковницьких виборів, що відбулися 25 червня 1690 р. в Переяславі, елекція відбувалася у два етапи. На першому мало місце висунення кандидатур і їхнє попереднє обговорення у сотнях та міських громадах. А на другому, вже за присутності уповноваженого представника гетьманського уряду, проходило голосування. Причому участь у ньому брали не всі жителі полку чи все козацьке населення, а обрані виборці від сотень і найбільших міст регіону. Сотні представляли сотники та виборні козаки, кількість яких могла коливатися від 8–10 до 70 осіб. Незважаючи на різне представництво, під час голосування кожна сотня мала право подати лише один голос. Волю некозацького населення представляли війт, діючі та відставні бурмистри й райці та кілька цехмістрів з полкового центру. Вони також мали лише один голос. По одній воті мали всі полкові старшини – обозний, суддя, писар, осавул і хорунжий, городовий отаман полкового центру і чотири «значних військових товариші» (відставні козацькі старшини високого рангу). Після зачитування виборцям на раді «поважного універсалу рейментарского» з дозволом на проведення елекції, посеред елекційного майдану відбувались наради виборчих груп. За їхніми результатами уповноважені сотень і міських громад, а також полкові старшини і знатне військове товариство, «осеред двору сидячи», приступали до голосування. Підрахунок голосів здійснював полковий осавул¹⁵⁶.

Затвердження результатів виборів відбувалася в гетьманській резиденції, де гетьман вручав новообраному старшині універсал на полковництво, полкову корогву, пернач, печатку і литаври. «Отдане клейноду» з рук гетьмана було важливим елементом легітимізації старшинської влади. Власне, саме з цього

¹⁵⁴ Вирський Д. Війна на Півдні: хроніки степового прикордоння України (XVI – середина XVII ст.). Київ, 2023. С. 50–52.

¹⁵⁵ ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 122, арк. 1–4.

¹⁵⁶ Петровський М. До історії полкового устрою Гетьманщини, Ніжин, 1929. С. 72–73.

моменту полковник і вступав у владу, а підвладне йому товариство було зобов'язане «все естесмо, хто тилко згодился при нем быти, едною рукою» стояти¹⁵⁷. На завершення процедури номінант, вислухавши настанову регіментаря, «кланявся і служить великим государем, іх царському величеству, об'являвся во всякой вѣрности»¹⁵⁸. Останні слова, вочевидь, слід розуміти, як принесення новообраним старшиною присяги вірності царю, що було передбачено нормами угоди 1659 р.¹⁵⁹ Отож згадки про те, що новообрані старшини «на верность царському присягали», в описах виборчих процедур є обов'язковими¹⁶⁰.

Як виглядала спрощена модель сотницьких виборів у Гетьманаті в роки правління Івана Мазепи, принаймні в тих полках, очільники яких користувались повною довірою регіментаря, можна реконструювати на підставі аналізу універсалу переяславського полковника Івана Мировича про затвердження бубнівським сотником Дениса Деркача, виданим 27 червня 1693 р. Отож, як довідуємось з його тексту, декілька десятків козаків Бубнівської сотні прибули в резиденцію переяславського полковника в Золотоношу зі скаргою на свого сотника Івана Канівця, що той чинить їм різні «долеглости и особенное недобротство до всего товариства». Причини тих «долеглостей» сотняни вбачали, як у нездатності свого старшого через стан здоров'я, так і через свою «недобротсть». І за таку свою поведінку сотник усім сотнянам вельми «принаприкрился», через що вони просили полковника позбавити його влади та затвердити на його місце Дениса Деркача – «значного товариша и заслуженного в Войску Запорожском». У відповідь на це прохання Мирович, «схилившись прозьби», призначив Деркача на сотництво, оскільки, як зазначав він в універсалі, знав «иж он есть человек добрый, в воинских оказиях справный и до уряду сотницкого способный». Аби формалізувати це призначення, полковник відряджав до Бубнового як свого «висланника» товариша військового Євсея Караджі «корогов сотницкую пану Денису вручити»¹⁶¹. Через посланця Мирович наказував сотенному товариству подякувати Івану Канівцю за його урядування¹⁶², а також нагадував сотнянам про потребу подякувати йому, полковнику, особисто, вочевидь, за таке справне виконання ним полковницьких обов'язків і задоволення прохання товариства, та «приехавши и до нас, належный нам уклон отдати». Насамкінець Мирович напучував бубнівців, аби ті свого новообраного сотника поважали і як старшому своєму підпорядковувались, а він, відповідно, «вас всіх, добрых молодцов любичи, будет к вам ласков»¹⁶³.

¹⁵⁷ ЦДДАУК. Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 122, арк. 4.

¹⁵⁸ Цит. за: Петровський М. До історії полкового устрою. С. 71.

¹⁵⁹ Універсали українських гетьманів. С. 119.

¹⁶⁰ ЦДДАУК. Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 122, арк. 4.

¹⁶¹ Український археографічний збірник. Київ, 1926. Т. 1. С. 99–100; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ, 2008. С. 301–302.

¹⁶² Сотницький уряд Іван Канівець обіймав у Бубнові принаймні з 1680 р., а перед цим служив охотницьким полковником у правобережного гетьмана Петра Дорошенка. – Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. Київ, 2010. С. 392.

¹⁶³ Український археографічний збірник. С. 100; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ, 2008. С. 302.

Але такий вигляд мала спрощена модель виборів сотника в Гетьманаті. Зазвичай же, а особливо після сенатського указу 1715 р., вибори відбувались за значно складнішою процедурою. Розпочиналась вона тим, що сотенна старшина разом з курінними отаманами сотні подавала в полкову канцелярію подання з приводу дозволу на переобрання свого діючого старшого чи заповнення існуючої вакансії, якщо, наприклад, «сотник настоящій... Божію волею умре»¹⁶⁴, або ж втратив владу в якийсь інший спосіб.

В одних випадках (як це було, наприклад, навесні 1732 р. в Шаповалівській сотні Ніжинського полку) чолобиття підписували городовий отаман, сотенні хорунжий, осавул і писар, курінні отамани та «всі козаки» сотні¹⁶⁵. В інших випадках (зокрема, клопотання від сотнян Воронізької сотні того ж таки Ніжинського полку про призначення сотником Івана Холодовича в 1715 р.) підписи ставили й представники поспільства сотні – «атаман городской воронежской Роман Михайлович с товариством и войт воронежской с поспольством»¹⁶⁶. Ще в інший – наприклад, прохання сотнян Кролевецької сотні – підписали представники козацького товариства і духовна особа сотні: «Антон Игнатович сотник наказной кролевецкой, Пилип Хфедков син Хорунжий сотни кролевецкой, атаман добротовской, атаман андреевский с товариством, отец Смелиян Федорович села Добротова прсвітер»¹⁶⁷, загалом лише 19 чоловік.

При цьому дозвіл на проведення виборів (у джерелах другої чверті XVIII ст. він іменується «ордером»¹⁶⁸) переважно видався не полковником, під адмініструванням якого перебувала відповідна сотня, а гетьманським урядом. Ордер доставлявся у відповідну полкову канцелярію кимось із канцеляристів Генеральної військової канцелярії (значно рідше Генерального військового суду). І вже з полкової канцелярії висилався наказ у сотню про підготовку виборів.

Тим часом у період зміни сотенної влади символи останньої, зокрема сотенна короґва чи сотенний значок, відбирались у відстороненого від уряду старшини чи з дому покійного сотника та передавались на зберігання до місцевої церкви. Саме таку процедуру спостерігаємо, наприклад, у вересні 1718 р. в Новгород-Сіверському, коли одночасно з відстороненням від сотницького уряду на час проведення слідства у справі його службових зловживань тамтешнього сотника Федора Лісовського Генеральна військова канцелярія видала універсал, яким серед іншого наказувала й таке: «по здешнему малороссийскому обыкновению короґов отобрати и поставити в церков»¹⁶⁹.

На визначений гетьманом день до сотенного центру прибував офіційний представник гетьманської влади. Інституція останнього, як можна здогадатись з універсалу гетьмана Івана Самойловича охочекомонному полковнику Ілляшу Новицькому від 22 липня 1676 р., була традиційною для політичної практики

¹⁶⁴ ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 55, арк. 39.

¹⁶⁵ Там само. Арк. 41 зв.

¹⁶⁶ Там само. Арк. 31.

¹⁶⁷ Там само. Арк. 37.

¹⁶⁸ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 3: Полк Прилуцкий. С. 270.

¹⁶⁹ ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, спр. 153 а, арк. 92.

Гетьманату вже з другої половини XVII ст.¹⁷⁰. На виборах сотника цим представником гетьманського уряду (згідно з лексемою гетьмана Самойловича 1676 р., «оть боку нашого значную особу») міг бути або хтось із так званих «нижчих» чинів генеральної старшини – осавул, бунчужний чи хорунжий¹⁷¹, або ж полковий старшина чи, навіть, авторитетний сотник¹⁷². Полкова канцелярія зі свого боку також могла призначити свого уповноваженого - когось із членів полкової старшини чи якогось авторитетного сотника полку. Утім, в переважній більшості випадків згадки про особливого полкового уповноваженого на виборах сотенного рівня все ж відсутні, а присутні на елекції полковий старшина чи сотник полку представляв все ж гетьманський уряд¹⁷³.

Уповноважений гетьманського уряду обов'язково отримував відповідний наказ, де містилась також інструкція, яким чином організувати виборчий процес. Так, зокрема, в інструкції вибельському сотнику Миколі Тризни, призначеним уповноваженим на виборах сотника Слабинської сотні Чернігівського полку (“волею Божією настоящий сотник слабинский Стефан Михайлович умре”) наказувалось після прибуття в Слабин зібрати “в тамошнее сотенное правление всей сотни слабинского товариства” і сівши “на місце порожнее сотника слабинского, в присутствии ваше, чрез волние всякого персонално всего товариства голоси избрати за силу Рѣшительных пунктов кандидатов двох или трох члвек з людей заслужених, годних, добрих и верности неподозрительных”¹⁷⁴.

Зрозуміло, що офіційні представники вищої ланки козацької адміністрації мали позиціонувати себе абсолютно незалежними і рівно віддаленими від будь-якого кандидата чи центру владного впливу. Утім, на практиці це було далеко не завжди так. Чи не найбільш цікаву колізію з цими представниками описав О. Лазаревський, оповідаючи про вибори сотника Корибутівської сотні Прилуцького полку в 1751 р. Тоді гетьманський ордер на проведення виборів до Прилук привіз канцелярист Генерального військового суду Петро Дембовський, Прилуцька полкова канцелярія призначила своїм представником на елекції іваницького сотника Свірського, а в результаті проведених виборів

¹⁷⁰ Універсали українських гетьманів. С. 705.

¹⁷¹ Наприклад, для організації виборів сотника у Воронежській сотні Ніжинського полку в травні 1716 р. гетьманським представником на виборах було призначено генерального бунчужного Якова Лизогуба. Проте цей випадок маємо сприймати радше як певний виняток, зазвичай ранг уповноваженого був нижчим. У випадку з призначенням Лизогуба О.Лазаревський вбачав особливу зацікавленість гетьмана Скоропадського в тому, аби на виборах у Воронежі після скандального видворення звідти свавільного Потапа Піскуненка, сотенний значок потрапив до рук Івана Холодовича. – Див.: Лазаревський А. Описание старой Малороссии. Т. 2: Полк Нежинский. Киев, 1893. С. 336.

¹⁷² Як це спостерігаємо зокрема на виборах слабинського сотника в Чернігівському полку в лютому 1743 р., коли інтереси правління гетьманського уряду представляв вибельський сотник того ж полку Микола Тризна. – ЦДІАУК. Ф.108, оп. 2, спр. 65, арк. 2–14.

¹⁷³ ЦДІАУК. Ф. 108, оп. 2, спр. 33, арк. 113 зв.

¹⁷⁴ Там само. Спр. 65, арк. 3.

сотенний значок потрапив до рук цього самого канцеляриста Генерального військового суду Дембовського¹⁷⁵. Але цей випадок, здається, більше походив на виняток, аніж на правило.

Брак відповідних джерел не дозволяє слідом за В. Дядиченком безапеляційно стверджувати, що гетьманські уповноважені особи «мали своїм головним завданням поставити на сотництво бажаних гетьману кандидатів і не допустити обрання небажаних»¹⁷⁶. Адже цілком ймовірно, що регіментар міг і не мати настільки чітко артикульованих побажань з цього приводу, аби добиватись їх реалізації будь-що. Утім, і стверджувати про зворотне, тобто, про відсутність будь-якого впливу гетьманських уподобань на результати виборів, також не має підстав. Принаймні в документах присутні цілком переконливі докази того, що гетьманські представники доволі часто на раді обстоювали саме узгоджену з регіментарем кандидатуру. Про такий сценарій доручення зокрема читаємо в донесенні Скоропадському вже згаданого перед цим генерального бунчужного Якова Лизогуба, відправленого в 1716 р. до Воронежа Ніжинського полку із завданням виконати «указ велможности вашей, мне предложеный» і домогтися обрання Івана Холодовича тамтешнім сотником¹⁷⁷.

Але повернемося до самої процедури виборів. Отож до елекції допускалися прибулі з сотенного центра і з навколишніх містечок і сіл сотенні старшини і курінні отамани з виборним товариством, а також вїт з урядовцями та «многими мещанами и зо всем разних цехов посполством». Тобто мова йшла переважно не про раду, на якій би були присутніми всі козаки і поспільство сотні, а про таку, де були представлені старшина, виборне товариство та делегати від поспільства і міщан.

У випадку з щойно згаданими виборами у Воронежі 1716 р. гетьманському уповноваженому довелось чекати два дні, поки до сотенного центру зберуться «куренное атамана з околичних сел з товариством» і це попри те, що «по именном рейментарском... повеленіи» він був готовий «як найскорей діло о избраніи нового сотника в Воронеже до известия велможности вашей (гетьмана) подати»¹⁷⁸. Коли ж до Воронежа з'їхались «атаман городской з значним товариством, атамана куренное з селским сотни Воронежской козацтвом и вїт тутейший з урядниками, з многими мещанами и зо всем розних цехов посполством» та зібрались на «приличном месце в раду», уповноважений гетьманського уряду спочатку наказав канцеляристу Генеральної військової канцелярії «рейментарский вкляр вичитати універсал» про дозвіл обрати нового очільника сотні, а по тому генеральний бунчужний запитав учасників ради «кого би они желали себе мети за сотника?»¹⁷⁹. Згідно звіту уповноваженого гетьманського уряду, у відповідь на його питання «всі так войскового, яко и

¹⁷⁵ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 2: Полк Нежинский. С. 336.

¹⁷⁶ Див.: Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. Київ, 1959. С. 253.

¹⁷⁷ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 2: Полк Нежинский. С. 336.

¹⁷⁸ Там же.

¹⁷⁹ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою. С. 255.

посполитого чину люде, доброволними голосами крикнули, даючи вотум на п.Холодовича и стали единомушно просити оного, жеби он им бил за начальника в Воронежи». Щоправда, у представленому Лизогубу письмовому формулярі («карте при именах подписом крестним закрепленную») все ж певна кількість козаків віддали свої голоси за інших кандидатів, а саме за колишнього сотника Піскуненка і «судієнка ніжинського», тобто сина ніжинського полкового судді.

Але в будь-якому разі мова йде про процедуру поіменного голосування виборців за свого кандидата. Зокрема і в поданому на ім'я гетьмана Скоропадського донесенні городового отамана Воронежа Романа Михайловича «з товариством і войта воронежского с посольством» з приводу затримки зі вступом Холодовича на уряд також фігурували «единногласие воти так козацького яко и посполитого чина людей»¹⁸⁰.

Завершення першої фази виборів знаменувалось підготовкою гетьманським представником спільно з місцевою старшиною так званого «вибору», в якому було відображено підсумки голосування. «Вибір» підписувався всією сотенною старшиною та товариством (радіше його представниками) і візувався гетьманським представником. Документ виготовлявся у трьох примірниках, один з яких залишався в сотні («при сотенном правлені»), а два інших відсилались у полкову канцелярію, аби вже звідти один з примірників був відправлений у Генеральну Військову канцелярію. «Вибір» доправлявся до полкового міста гетьманським представником, котрого супроводжували обрані на сотництво кандидатами. Там відбувалось узгодження кандидатур з полковником, після чого задіяні у виборах особи вирушали далі до гетьманської резиденції, де й відбувався завершальний етап елекційного процесу¹⁸¹.

Щоправда, в реаліях другої половини XVII ст. затвердження результатів сотницьких виборів могло відбуватись уже на рівні полкової влади. Так, наприклад, з листа стародубського полковника Григорія Карповича «атаманови городовому новгородскому, также атаманъ сѣльской и куренной и всему тоеи же сотнѣ товариству, также войтовѣ тамошнему» і «всѣмъ, кому будетъ о томъ вѣдати належало» від 26 травня 1680 р. довідуємось саме про такий прояв партикуляризму. Отож коли сотняни «сполне волними голосами зпромежку себе улюбивши пна Костантія Мартиновича, товариша войскового, на сотницькій урядѣ упросили и сотникомъ его цале обобрали» та повідомили про своє рішення полковника, той «прозбѣ и волѣ» виборців «инамнѣй не контрадикуючи», затвердив «мененнаго пна Константія Мартиновича на томъ урядѣ сотницкомъ» своїм універсалом, «позволяючи ему доброго міловати, а злого карати и всякіє порядки межи товариствомъ войсковіє вести и чинити»¹⁸². Аналогічно й коли під час Чигиринської війни 1678 р. «сотник

¹⁸⁰ ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 55, арк. 32.

¹⁸¹ Там само. Спр. 65, арк. 3.

¹⁸² Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв./ Упоряд. М. Василенко// Український археографічний збірник. Т. 1. Київ, 1926. С. 97–98.

Заваблянскою... животь свой пострадалъ за вѣру христіанскую», а товариство сотні, «не хотячи собѣ безъ старшого мѣта, згодне и едностайне обрали себѣ за старшого и сотникомъ пана Терешка Шерая Гавриловича» та ще під час походу «въ войску презентовали его» полковнику Карповичу, той, «видячи ронячіе услуги его въ войску, яко товариша войскового значного», затвердив його своїм універсалом «на томъ урядѣ сотникомъ Заваблянскимъ»¹⁸³.

У тому ж випадку, коли остаточне рішення щодо кадрової ротації залежало від волі регіментаря, полкова влада лише готувала свою резолюцію з приводу дотримання процедури проведених виборів («по общому совету всех атаманов тоей сотне и товариства избрали кандидатов»), а також відповідності обраних за їхніми результатами кандидатів високому уряду. І цей документ, разом з «вибором» сотнян, доповнювала в Генеральну військову канцелярію. При цьому, як може судити з аналізу відповідних документів, потреби у пропозиціях полкової старшини стосовно кандидатури найбільш гідного претендента не було. Отож, наприклад, полковник ніжинський Іван Хрущов, спільно з полковими писарем, осавулом, хорунжим і кількома сотниками, у листі до гетьмана Апостола від 24 травня 1732 р. щодо результатів виборів у Шаповалівській сотні зазначали, що обрані в кандидати значкові товариші Омелян Величковський, Олексій Єхремовський та Іван Дем'яненко, «за которими все атамани и товариство подписавшись подали мне обичное прошение», «суть люде добріе и верности к Его Императорскому Величеству неподозрительне, и к служби войсковой годніе в том и ми их рейкомендуем и подписуемся»¹⁸⁴.

Яким чином гетьмани могли відхилити всі запропоновані сотнянами і полковою старшиною кандидатури на посідання вакантного уряду сотника чудово ілюструє й справа про обрання сотника Іваницької сотні наприкінці 1720-х років, коли представлених городовим отаманом Компанійцем за результатами виборів претендентів – Григорія Волошина, Іценка і Зоця, Апостол забракував усіх кандидатів: Волошина через те, що йому було заборонено бути сотником, Іценка – «за пянство и неспособность», Зоця – «за глупство и калецтво»¹⁸⁵.

Утім, варто наголосити, що зазвичай сторонам вдавалось уникати подібних колізій і з представлених кандидатів гетьман таки зупиняв вибір на комусь одному. Можу припустити, що відбувалось це значною мірою й внаслідок попереднього узгодження кандидатур з представниками гетьманського уряду.

В історіографії описано випадки, коли не лише гетьман, але й полкова старшина в силу тих чи інших обставин відмовлялась офіційно схвалювати результати проведених сотнянами виборів і претендент вирушав до гетьманської резиденції без відповідного рекомендаційного листа. Так, наприклад, коли в 1728 р. в одній із сотень Прилуцького полку відбулися вибори сотника,

¹⁸³ Збірка матеріалів до історії Лівобережної України. С. 6–97.

¹⁸⁴ ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 55, арк. 39.

¹⁸⁵ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 2: Полк Прилуцкий. С. 309.

причому, як впливає з наявних джерел – безконфліктні за своєю суттю, наказний прилуцький полковник Носенко, котрий заміщав відсутнього на той час в Україні полковника Гната Галагана, відмовилася підтримати сотнян і не видала їхньому обранцеві рекомендації полкової влади, як вони того прохали, й кандидат попрямував до Глухова «толко з суплікою сотнян до ясневельможного»¹⁸⁶. Подібний випадок, щоправда, який стосувався навіть не результатів виборів у сотні, а лише етапу формулювання претендентом своїх претензій на сотенний значок, спостерігаємо в 1720 р. в Погарській сотні Стародубського полку, коли наказний полковник Іван Чарнолуцький клопотався перед гетьманом Скоропадським «о непринятіи в сотники Соболевского», наголошуючи у відповідній супліці наступне: «по должности моей за ним паном сотником смѣю мою служебничую и маловажную причину внести до велможности вашей и найпокорнейшее прошу пну Соболевскому, жадних еще услуг войскових неотправуючому и не заслужоному, о котором не тилко сотнѣ Погарской товариство, але и старшина полковая не благоволит, в его намереніях отказат»¹⁸⁷.

Однак ці заперечення не можна розглядати як вияв певної стійкої тенденції, радше – винятки з правила, продиктовані в першому випадку нерішучістю наказного полковника, котрий, як він сам пояснював у листі до Галагана, «же без бытности вашей милости пана добродія, рекомендаціи за ним дать не смеем»¹⁸⁸, а в другому – лобюванням інтересів діючого сотника погарського Семена Галецького, на час слідства відстороненого від виконання службових обов'язків, але загалом «вѣдающим доброе в его званію сотницком управление и обхождение»¹⁸⁹. В будь-якому випадку остаточне слово завжди (чи майже завжди – за винятком справ, що вирішувались у Москві чи Петербурзі) було за гетьманським урядом. А, відтак, сотник входив у свої права вже після затвердження результатів виборів регіментарем.

Зустрічаються в адміністративних практиках Гетьманату і приклади легітимації влади очільника сотні через видання відповідного універсалу не лише гетьманом, але й полковником. Так, наприклад, при сходженні на сотницький уряд у Переволочанській сотні Полтавського полку Павла Вакуленка наприкінці 1710-х рр. він спершу отримав універсал полтавського полковника Івана Черняка від 5 вересня 1719 р. з наказом «абы всякъ зъ васъ товариства и посполства сотнѣ переволочанской ему, пану Вакуленку, сотниковѣ своему, якъ старшому, належитое, безъ противности чинили послушенство и повинование, а онъ, взаемъ, долженъ будетъ вамъ доброму пошанованіе отдавати, злого же и непокоривого истиннѣ и праву наказовати»¹⁹⁰. А за півтора місяці, 21 жовтня 1719 р., вже гетьман Скоропадський своїм універсалом затвердив

¹⁸⁶ Там же. С. 132.

¹⁸⁷ ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 482, арк. 2.

¹⁸⁸ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 2: Полк Прилуцкий. С. 132.

¹⁸⁹ ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 482, арк. 2–2зв.

¹⁹⁰ Збірка матеріалів до історії Лівобережної України. С. 103.

Вакуленка на сотницькому уряді¹⁹¹. Зазвичай таке дублювання законодавчих ініціатив можна спостерегти у царині землеволодіння, коли власник землі намагався легітимізувати свої майнові права не лише відповідними універсалами полковника і гетьмана, а й за можливості – монаршою грамотою¹⁹². У кадровій же сфері подібні випадки траплялись зрідка. У випадку з виборами переволочанського сотника 1719 р. пояснення такого казусу можна віднайти в самому тексті універсалу полковника Черняка, де мовиться про потребу ствердити Вакуленку свою владу присягою у гетьманській столиці – «Для лутчшого тежь утверженія мѣть по сем помянутий пань сотникъ, подлугъ премоцнѣйшого царского пресвѣтлѣйшого величества указу, въ Глуховѣ на вѣрность его величеству виконати присягу»¹⁹³. Склавши ж таку присягу, сотник запустив звичний алгоритм діловодської поведінки гетьманської адміністрації, де за етапом присяги новообраного старшини слідував етап видачі гетьманського універсалу. Єдине, що може бентежити в усій цій історії, так це нехтування полковою владою норми указу Петра I про альтернативні кандидатури на виборах і виключення з прерогатив полковника права призначати сотника, та ігнорування цього порушення з боку гетьманського проводу.

Загалом же, для підтримання належного порядку в полках і сотнях вкрай важливим було те, аби старшину «на тую годность избрали» вільними головами товариства на раді, дотримуючись передовсім наступних критеріїв: «всеобщее», «полюбовне», «згодними голосами»¹⁹⁴. При цьому позбавлення уряду сприймалося не лише як втрата певного кредиту довіри до урядовця з боку козацького товариства чи вищої владної інстанції, наділеної відповідними можливостями, а й загалом як заперечення попередніх заслуг старшини перед Військом Запорозьким. Так, наприклад, у судовій справі новгород-сіверського сотника Федора Лісовського надibuємо цікавий пасаж щодо позбавлення ним влади одного з курінних отаманів сотні – Тереха, котрий, оскаржуючи це рішення перед стародубським полковником, класифікував його не інакше, як «уничтоженіє своїх старинних войскових услуг»¹⁹⁵.

Вкрай негативно сприймалося козацьким товариством й ігнорування гетьманом засад вільної елекції та призначення на старшинство без виборів. Анонімний автор «Літопису Самовидця», описуючи перебіг повстання, що вибухнуло в середині 1666 р. в Переяславському полку і в ході якого найпершим від рук повсталих склав голову місцевий полковник Данило Єрмолаєнко, зауважував, що останнього «козаки переясловські не любили, же насланій бил»¹⁹⁶,

¹⁹¹ Там само. С. 104.

¹⁹² Наприклад, див.: НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України, IP. Ф. VIII. спр. 1448: Універсал гетьмана Івана Мазепи Михайлу Миклашевському на с.Понуровку, арк. 1–2; спр. 1577: Жалувана грамота Петра I Михайлу (Миклашевському) на села, озера і паєсики... арк. 1–2 тощо.

¹⁹³ Збірка матеріалів до історії Лівобережної України. С. 103.

¹⁹⁴ ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 122, арк. 4.

¹⁹⁵ Там само. Спр. 153, арк. 47.

¹⁹⁶ Літопис Самовидця. Київ, 1971. С. 100.

тобто не був обраний товариством, а присланий Брюховецьким. Такою ж трагічною виявилась й доля іншого призначенця гетьмана – полтавського полковника Григорія Витязенка: коли в червні 1668 р. в Полтаві стало відомо про смерть Брюховецького, тамтешнє товариство не лише відібрало у Витязенка пернач, але й разом з осавулом «до армат поковали и вскоре тиранско в смерть позабивали». Відразу ж по тому полтавці обирають собі полковником Дем'яна Гуджола, а літописець не забуває при цьому зауважити, що останній владу отримав «вільними голосами»¹⁹⁷.

Процеси консолідації правлячого класу Гетьманату, виділення старшини в окрему соціальну групу, що з часом усе більше набувала ознак соціальної замкнутості, як, власне, і процеси зміцнення гетьманської влади, поволі розвивали демократизм виборчих процедур. І якщо на нижчому, сотенному рівні, засади вільної елекції зберігали свою актуальність впродовж значної частини XVIII ст., то вплив товариства на вибори старшини полкового рівня нівелювався вже в останні десятиліття XVII ст. І в цьому контексті вельми ілюстративною видається репліка полтавського полковника Івана Іскри в розмові з генерал-фельдмаршалом Б.П.Шереметєвим 1701 р. щодо перспектив переміщення старшини на вакантне по смерті Івана Обидовського ніжинське полковництво: «Есть в нас в Батурині властитель, кому схочет, тому и дасть»¹⁹⁸.

Правами самоврядування в Гетьманаті володіло не лише представники привілейованого козацького стану, а вони поширювались також й на інші соціальні верстви. В роки революції зберегли за собою «давні права і вольності», в тому числі й традиційні форми самоорганізації, українська православна шляхта, населення міст: «И хто был шляхтич, или казак и мещанин, и хто в каком чину наперед сево и какие маетности у себя имел, и тому б всему быть попрежнему»¹⁹⁹. І якщо шляхетське (земське) самоврядування на території Української держави поволі занепадає внаслідок перебирання козацтвом на себе функцій народу політичного і злиттям шляхетства з козацької старшиною, то міське самоврядування й розвивається надалі.

Юридично міста поділялися на дві групи – магістратські й ратушні. Перші з них користувалися магдебурзьким правом, одержаним переважно ще від польської влади і підтвердженням згодом гетьманами і царським урядом. Так, після укладення українсько-російської угоди 1654 р. на клопотання міських громад Києва, Переяслава, Чернігова, Ніжина, підтримане урядом Б.Хмельницького, московський цар надав «жалувані грамоти», що підтверджували дію магдебурзького права у цих містах. Після укладення Іваном Брюховецьким Московських статей 1665 р. цар не лише підтвердив раніше вже ствержені ним привілеї на магдебурзьке право міщанам Києва, Переяслава, Ніжина і Чернігова, а й – Козельця, Остра, Стародуба, Гадяча, Канева, Мглина, а також надав привілей Погару. Надалі російські государі підтверджували привілеї на

¹⁹⁷ Величко С. Літопис. Т. 2. Київ, 1991. С. 161.

¹⁹⁸ Источники малороссийской истории. Ч. 2. С. 29.

¹⁹⁹ Воссоединение Украины с Россией. Т. 3. С. 464.

магдебурзьке право лише найбільшим містам Гетьманату – Києву, Чернігову, Переяславу, Стародубу, Ніжину, Погару, Мглину, Остру, Козельцю, Гадячу. У 1752 р. гетьман Кирило Розумовський надав магдебурзьке право Полтаві, а в 1756 р. – Новгород-Сіверському.

За магдебурзьким правом міста діставали самоуправління, податковий і судовий імунітет, право власності на землю, ремісничі та торгівельні пільги тощо. Ним встановлювався порядок обрання міських властей, їх управлінські функції, основи цивільного та кримінального права, норми оподаткування, регламентування діяльності ремісничих цехів і купецьких об'єднань та ін. Квінтесенцією міського життя в привілейованому місті мало бути відоме тогочасне прислів'я: «Міське повітря робить людину вільною». Утім, зрозуміло, межі свободи для кожного міста й кожної його соціальної страти були різними.

На чолі міста стояв вїйт, який мав «містом радити і правити волосчанами, здавна до міста належачими, і їх судити, порядки винайдовати»²⁰⁰. Вїйта вибирало все поспільство і затверджував гетьман (з другої половини XVII ст. набула поширення практика затвердження результатів вибору царським урядом. Влада вїйта була довічна.

Важливу роль у системі міського самоуправління відігравали виборні магістрати, які склалися з ради (до її складу входили радці або райці на чолі з бурмистром) і лави або лавничого суду (її членів називали лавниками). Райці відали адміністративно-господарськими справами: міським господарством організацією оборони міста, збиранням торгових мит і загалом віданням обліку міських прибутків та видатків, наглядом за дотриманням правил торгівлі, підтриманням зв'язків з гетьманською адміністрацією та царськими воєводами. Виборні міські урядники зазвичай перебували на уряді лише один рік. Члени лавничого суду на чолі з вїйтом або його заступником – лентвїйтом, вершили судочинство по цивільним і кримінальним справам, виносили по них вироки аж до смертних включно. Лавників зазвичай обирали на довічний термін.

Визнавши за громадами магдебурзьких міст права міського самоврядування, гетьмани тим не менше намагались втримати їх в орбіті власного владного впливу. Вельми промовистим у цьому сенсі є універсал Богдана Хмельницького з листопада 1649 р., виданий на затвердження чернігівського вїйта. У ньому гетьман, визнаючи самоврядний статус Чернігова, відзначає необхідність контролю центральної влади за процесом організації виборів керівників місцевого рівня та затвердження їх результатів, мотивуючи це бажанням, «аби порядок бил і справедливост святая множила». До того ж давній устрій міського самоврядування в Гетьманаті був порушений тим, що частина міщан стала козаками і перейшла під владу полковника, сотника або городового отамана.

Управління малих містечок, населення яких не володіло правами магдебурґії, зосереджувалося у ратуші, на чолі якої стояв городовий отаман. Ратуша підлягала компетенції загальної козацької влади в краю. У містах, які користувались

²⁰⁰ Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца (ЧИОНЛ). Киев, 1890. Кн. 4. С. 98.

магдебурзькими правами, існував також поділ міщан за соціо професійними ознаками – на окремі цехи. Останні користувались внутрішньою автономією й мали власну структуру самоврядування.

Населення сільських поселень зазвичай складалось з двох соціальних груп, які формували дві громади – козацьку (якщо в цьому селі існував козацький курінь) і поспільську. На чолі першої стояв курінний отаман. Другу очолював виборний вїт – якщо село належало до категорії так званих вільних військових поселень. У тому ж випадку, коли в селі мешкали залежні, підданські селяни, громаду очолював староста, якого призначав державець цього села. У випадку, коли мешканці села відбували повинності декільком власникам чи державцям, старост назначали до кожної громади окремо. Реалізувати делеговані громадою чи державцею села владні функції вїтам і старостам допомагали осавульці та десятники. На них покладались обов'язки поліційної служби, організації комунікаційної сфери тощо.

Як у містах, так і сільських поселеннях, проживали різні соціальні групи, що користувались імунітетом по відношенню до місцевих органів влади і самоврядних інституцій. Зокрема саме до числа останніх належали так звані «протекціоністи», що перебували під покровительством генеральної і полкової старшини, іноді навіть – сотенної, а також окремих російських вельмож. Крім того, існували різного роду соціо професійні групи – «бобровники», стрільці, «полубничі», слюсарі тощо, які зазвичай проживали на певних, визначених законодавчо, територіях і виконували різного роду повинності та служби, що забезпечували життєздатність гетьманського двору. У питаннях судочинства й адміністрування вони підпорядковувались центральним судовим і владним інститутам, а на місцях користувались правом внутрішнього самоврядування.

Енергійна спроба концептуалізації засад вільної елекції в політичному житті Гетьманату чиниться навесні 1710 р. в контексті розробки гетьманським урядом Пилипа Орлика положень «Пактів та Конституції законів і вольностей Війська Запорозького». Констатуючи той факт, що

«всякіє на людеї бѣднѣхъ тяжести, утыски и здырства походять найбарзѣй от властолюбнѣхъ накупнѣвъ, которїи, не фундуючися на заслугахъ своихъ, а прагнучи несѣтою пожадливістю для приватного своего пожитку урядовъ войсковыхъ и посполитыхъ, прѣлцаютъ срѣце гетманское коррупціями и оными тыскаються без волного избранія, над слушност и право», пропонувалось для уникнення цих утисків і здирств «всеконечнѣ» на майбутнє, аби:

«лечъ всегда якъ войсковые, такъ и посполитые урядники мѣють быти волними голосами, особливе зась полковники, обираны, а по избранію владзою гетманскою потверживаны.... Тоє жъ право должны будутъ и полковники заховати и не постановляти без волного избранія цѣлой сотнѣ, сотниковъ и иныхъ урядниковъ»²⁰¹.

²⁰¹ «Пакти і Конституції» Української козацької держави. Львів, 2011. С. 107, 109.

Імперська політика щодо розмивання засад виборності й самоврядності

Утім в силу цілком очевидних об'єктивних причин положення Конституції 1710 р. впроваджені в життя так і не були. Натомість до Петра I та його оточення вже з осені 1708 р. в контексті переходу українського гетьмана на бік шведського короля прийшло усвідомлення необхідності налагодження жорсткого контролю над цариною кадрової політики Гетьманату. Найперше це проявилась у відвертому зневаженні засад вільної елекції при обранні наступника Мазепи. На ініційованій царем Глухівській раді 1708 р. Петро I на власний розсуд відхилив кандидатуру Павла Полуботка і вказав на Івана Скоропадського, як на того, хто задовольняє його вимоги. Водночас спостерігається активне втручання представників російської влади в кадрові призначення на полковому та сотенному рівні²⁰².

В контексті розвитку нового тренду в політиці щодо України в оточенні царя артикулюється думка про необхідність повернення до курсу, скерованого на пониження гетьманської влади через потурання самовладдю полковників і виведення останніх з-під його контролю. Так, у доповіді київського генерал-губернатора Дмитра Голіцина щодо першочергових заходів по забезпеченню в Україні спокою і гарантуванню непорушності російських інтересів, представленої на розгляд уряду в 1710 р., серед іншого зазначалось таке:

«Для нашей безопасности на Украине надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками и гетманом... надобно, чтобы во всех пограничных городах были полковники, несогласные с гетманом; если будут несогласны, то дела их все будут открыты»²⁰³.

Водночас Голіцин пропонував не обмежуватись старими, консервативними підходами, а впроваджувати новий курс, скерований на активне перебирання царською владою на себе прерогатив реалізації кадрової політики в Україні. Зокрема рекомендував змістити з урядів полтавського і корсунського полковників та й загалом звільнити зі старшинських урядів всіх тих, «которые были в измене (тобто брали участь у виступі Івана Мазепи. – Авт.) и произвеств на их место тех, которые хотя малую службу государю показали»²⁰⁴.

Звертає на себе увагу той факт, що радикалізм Голіцина в питаннях кадрового облаштування Гетьманату знаходив підтримку й в інших представників імперської влади, задіяних в українські справи. Командувач російськими

²⁰² Збірка матеріалів до історії Лівобережної України. С. 101–102; ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, спр. 353, арк. 3; спр. 117, арк. 1–131; спр. 117а, арк. 1–125; спр. 482, арк. 1–3; спр. 156, арк. 1–58.

²⁰³ Ширше про це див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. Київ, 1998. С. 64–66.

²⁰⁴ Соловьев С. История России с древнейших времен. Т. 15–16. Москва, 1993. С. 336.

військами в Україні фельдмаршал Борис Шереметьєв наполягав на негайному звільненні стародубського, лубенського, ніжинського і прилуцького полковників, а царський резидент при гетьманському уряді стольник Федір Протасьєв радив оновити керівництво в Полтавському, Гадяцькому і Ніжинському полках²⁰⁵. А вже 22 січня 1715 р. Сенат видав указ, яким впроваджувався принципово новий алгоритм виборчого процесу в Гетьманаті. Насамперед гетьману наказувалось негайно змістити зі старшинських урядів усіх тих осіб, «которые были в какой измене», маючи на увазі співпрацю з гетьманом Мазепою. При заміщенні ж існуючих вакансій полковій і сотенній старшині дозволялось вибирати лише 2–3 претендентів на старшинство, з числа яких гетьман спільно з царським резидентом і мали проводити призначення, «усматривая, кто з них к тому уряду годне быть может, и которые всегда были к нам, великому государю, во всякой верности»²⁰⁶.

На практиці прерогативи імперської влади у процесі заміщення полкових вакансій не обмежувались лише закріпленою відтепер і в правовому полі Гетьманату активною участю царського резидента у процесі ухвалення кадрових рішень. Адже уряд Петра I в цей час почав активно послуговуватись і практиками прямого призначення своїх довірених осіб на старшинство в Україні, ігноруючи тим самим указ 1715 р. та вдаючись до видання відповідних сенатських чи іменних царських указів. Саме таким чином на уряд козацького полковника було призначено сербського шляхтича Михайла Милорадовича, а на сотників – його земляків Степана Требинського, Гаврила Милорадовича, Василя Кіщеша, Степана й Миколу Афендиків, «волохів» Василя Кирика, Самійла Спафарія та інших. Визначальними при таких призначеннях ставали заслуги балканських шукачів старшинства під час Прутського походу царя 1711 р., коли «сербский народ... показал к России службу поднятём с своей стороны оружия против оных турков», через що був змушений «оставя... дом и деревни и протчїи свои пожитности» покинути батьківщину²⁰⁷.

Тим часом із середини 1722 р. розпочинається реалізація імперської програми системної заміни виборних козацьких старшин призначеними указами царя урядовцями з числа офіцерів російської армії на полковому рівні. Технологія перебирання владних повноважень передбачала реалізацію проекту в два етапи. На першому етапі в полкові центри Гетьманату призначались російські офіцери в статусі комендантів і вони перебрали на себе лише незначну частину повноважень полковника, зосередившись головним чином на питанні налагодження дієвого контролю за діяльністю полкової влади. А вже на другому, за умови створення сприятливих умов і формування відповідної суспільної думки, планувалось ліквідувати інститут виборних полковників,

²⁰⁵ Там же. С. 564–565.

²⁰⁶ Материалы для отечественной истории, собранные и изданные М. Судьенком. Киев, 1855. Т. 2. С. 276.

²⁰⁷ НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України, ІР. Ф. II, спр. 1615, арк. 1–2; спр. 1706–1862, арк. 9, 54–54 зв., 232, 352–352 зв.

передавши всю повноту влади до рук колишніх комендантів. Реалізуючи задумане, комендантів було призначено до Полтави, Чернігова, Стародубу і Переяслава. Сенатська ухвала від 12 липня 1722 р., якою було власне санкціоновано запровадження інституту комендантів, наголошувала на тимчасовому характері владних повноважень коменданта («до определения полковничества»), анонсуючи їх розширення в майбутньому, коли вони замінять виборних полковників²⁰⁸.

І вже на середину 1720-х років, крім російських офіцерів у Стародубському, Ніжинському та Чернігівському полках, призначені центральною владою серби і «волохи» займали уряди в Гадячі, Києві та Переяславі, а російський комендант Полтавського гарнізону Іван Чичерін виконував водночас і функції полтавського полковника. До того ж полковництво в Прилуках обіймав Гнат Галаган, пожалуваний на старшинство царем за надану ним допомогу в здобутті Запорозької Січі в травні 1709 р. Відтак з наявних у Гетьманаті десяти полків лише в Миргородському і Лубенському полку уряди очолювали старшини, котрі здобули владу в ході виборів (та й то миргородський полковник Данило Апостол, як уже зауважувалось раніше, за наказом Петра I перебував в ув'язненні)²⁰⁹.

Хоч і не настільки радикальні, але все ж доволі принципові зміни відбуваються в цей час і на рівні сотенної старшини та другорядних урядів полкової адміністрації, де зазвичай самоврядні практики зберігали свою актуальність навіть в умовах чинності каральної за змістом «Ординації Війська Запорозького» 1638 р. Показово, що ініціатива кадрових призначень і на цьому, нижчому, рівні адміністрування належала переважно центральним органам влади – Кабінету Його Імператорської Величності, Сенату, Таємній верховній раді. Нерідко Генеральна військова канцелярія та, навіть, локалізована в Україні російська владна інституція – Малоросійська колегія довідувалися про заміщення старшинських вакансій уже постфактум, після ухвалення відповідного рішення імперським центром²¹⁰.

Зважаючи на масовий характер таких практик, вельми відчутними були і їхні наслідки. Адже якщо раніше заявка на службовий аванс формувалась передовсім лицарськими звитягами претендента й повагою до нього товариства – «всему войску... жичливый и в делах рыцарских взятый»²¹¹, «в Войску Запорозком заслужонный, годный и до делностей рыцарскихъ способный муж»²¹², «заслужоный в Войску Запорозком товарищ и справный человек... jako человек разумный, уметиметь з вами подлуг порадку призывоного обхо-

²⁰⁸ РГАДА. Ф. 248, оп. 29, д. 1760, л. 71, 91.

²⁰⁹ Див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини. С. 224–225; РГАДА. Ф. 248, оп. 29, д. 1761. л. 676–692.

²¹⁰ ЦДІАУК. Ф. 53, оп. 2, спр. 114, арк. 1–10.

²¹¹ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, изд. Комиссией для разбора древних актов. Киев, 1911. Т. 1. С. 28.

²¹² Універсали українських гетьманів. С. 734.

дится»²¹³, то тепер визначальними ставали «его к нам, великому государю, верная служба»²¹⁴ або ж наявність високопоставлених покровителів при імперському дворі.

Наслідки ж впровадження таких трендів проявлялись не лише у деформації традиційної політичної культури козацтва й занепаді такого важливого її засадничого імперативу як вільного обрання старшини всіх рівнів. Нові практики творили нові моделі владних відносин у Гетьманаті, в яких помітно нівелювались вибудовані на самоврядних традиціях організаційні засади функціонування автономії, а місцеві владні центри стрімко втрачали свій попередній вплив. До того ж приведені у владу без дотримання традиційних виборних процедур старшини, джерело своєї легітимності вбачали вже не в козацькому товаристві і, навіть, не в гетьмані, а в государі та його придворних. Відтак саме на їхні інтереси вони орієнтувалися при виконанні своїх службових обов'язків й відверто толерували згортання меж автономії та асиміляцію її устрою до загальноімперських зразків.

²¹³ Там же. С. 769.

²¹⁴ ЦДДАУК. Ф.51, оп. 3, спр.353, арк.3.

Розділ II. МОДЕЛІ АДМІНІСТРУВАННЯ

Адміністративно-територіальний устрій: тенденції полково-сотенного облаштування

При облаштуванні адміністративно-територіального устрою Української козацької держави було використано досвід функціонування реєстрових козацьких полків, які із середини 1620-х років існували на півдні Київського воєводства Речі Посполитої з центрами в Чигирині, Білій Церкві, Переяславі, Корсуні, Каневі та Черкасах, а в першій половині 1630-х років – Полтаві, Миргороді, Лубнах і Яблунові. Відтак, до певної міри можна погодитись з думкою тих дослідників, котрі наголошують на генетичному зв'язку нового полково-сотенного устрою зі своїм попередником – старостинським поділом, що існував у Речі Посполитої: Чигиринський полк постав на місці Чигиринського староства, Білоцерківський – на місці однойменного Білоцерківського тощо, відтак, заслугою гетьманського уряду стала лише заміна старих назв «староства» новими – «полки»²¹⁵. Щоправда, з початком революції процеси розбудови полково-сотенного устрою суттєво інтенсифікуються і виходять далеко за межі традиційно козацьких районів. Упродовж літа 1648 р. постають полки на Лівобережжі, Чернігівщині та Брацлавщині, а восени – у північній частині Правобережжя (Київське воєводство), південно-східній Волині, східній і центральній частині Подільського воєводства та, навіть, на півдні Галицької землі Руського воєводства²¹⁶.

Адміністративний поділ дублював структуру іррегулярного козацького війська: територіальні одиниці – полки, сотні, курені – відповідали ієрархії відповідних бойових підрозділів, забезпечуючи таким чином максимально швидко мобілізацію козацького стану та злагодженість його бойових дій. Власне, в такий же спосіб формувалось й шляхетське посполите рушення в Речі Посполитій. Відмінність полягала в тому, що за своїми розмірами полки були набагато меншими аніж воєводства в Речі Посполитій, і це позитивно впливало на їх керованість і мобілізаційну спроможність²¹⁷.

²¹⁵ Див.: Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении. Одесса, 1909. С. 30.

²¹⁶ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея. С. 35.

²¹⁷ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький /Вид.2-е. Львів, 1990. С. 230.

Від самих початків існування полково-сотенного поділу його окремі адміністративні одиниці виглядали доволі нерівномірно щодо площі та кількості козаків і посполитих, які на цій території мешкали. «Старі» полки – Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський та Білоцерківський розмішувались на теренах колишніх коронних староств, площа яких становила 2–3 тис. кв. км. Натомість полки, що постали в роки революції, були значно більшими: Київський полк займав площу 20 тис. кв. км, а Ніжинський – понад 30 тис. кв. км. Щоправда, це аж ніяк напругу не корелювалось з показниками мобілізаційного ресурсу, швидше навпаки: компут Чернігівського полку у Зборівському реєстрі 1649 р. обмежувався 997 козаками, Ніжинського – 991, натомість Корсунського – аж 3 тис. 472, а Чигиринський – 3 тис. 222.

З плином часу адміністративно-військова структура зазнавала постійних змін: одні полки існували короткий час, інші – то зникали, то знову з'являлись. Зокрема, після 1649 р. було організовано Паволоцький полк, з Ніжинського полку виділився Стародубський, а на прикордонні Гетьманату постали Турово-Пінський, Подільський (називався також Могилевський чи Придністрянський), Волинський і Білоруський (інша назва Чауський) полки. Загалом у перші десятиліття існування Гетьманату кількість полків коливалась у межах від 20-ти полків, за інформацією одних джерел, до – 35-ти, згідно з іншими (називались також показники і в 30, 27, 22 тощо).

На конфігурацію адміністративних кордонів Гетьманату, його територіальних розмірів і, відповідно, кількості полків істотно впливали результати зовнішнього тиску й боротьби за Україну сусідніх держав. Утім, немалою мірою зміну адміністративних меж всередині Гетьманату визначав і перебіг внутрішньополітичної боротьби. Скажімо, 1658 р. гетьман Виговський, бажаючи покарати полтавську старшину за антигетьманський заколот і, водночас, послабити її вплив на політичне життя в державі, передав цілий ряд полтавських сотень до складу сусідніх полків. Досягти реваншу полтавчанам пощастило лише на початку 1670-х рр., коли до полку було прилучено ряд сотень, що перебували під владою чи впливом гетьмана П. Дорошенка, і саме від того часу Полтавський полк, у складі якого відтепер нараховувалось аж 17 сотень, став одним з найбільших на Лівобережжі. У другій половині 1663 р. практику Виговського наслідував гетьман Брюховецький, котрий через поділ Ніжинського полку на три адміністративні одиниці – Ніжинський, Сосницький і Глухівський – суттєво послабив вплив ніжинської старшини, котра перед цим активно підтримувала опонентів Брюховецького – полковника Василя Золотаренка і гетьмана Якіма Сомка.

В умовах нестабільної суспільно-політичної ситуації в державі вкрай мінливою була й її адміністративна структура. Крім згаданих вище Сосницького та Глухівського полків, внаслідок проведених упродовж 1650–1660-х рр. гетьманами І.Виговським, І.Брюховецьким, І.Самойловичем і П.Дорошенком реформ на козацькій території з існуючих адміністративних одиниць було виділено цілий ряд нових полкових структур, або відновлено існування тих,

які існували в перші роки революції: Зіньківський, Іркліівський, Лубенський, Кременчуцький, Торговицький, Ічнянський, Кропивнянський, Гадяцький. Частина з них існували лише короткий час, а частина мала доволі тривалу історію. Особливо красномовними ілюстраціями цієї нестабільності можуть слугувати приклади численних переоблаштувань, що випали на долю Гадяцького полку. У Реєстрі 1649 р. полк зникає, при цьому одна його частина у форматі сотні входить до складу Полтавського полку, а на базі іншої – значно більшої – створено Гадяцький ключ, що виділявся на ранг гетьманові. У 1661 р. ключ було ліквідовано і замість нього утворено Зіньківський полк. У ході проведеної гетьманом Самойловичем адміністративної реформи Зіньківський полк було ліквідовано, три його сотні (з центрами в Зінькові, Опішні та Ковалівці) передано до складу Полтавського полку, а на базі решти дев'яти – утворено Гадяцький полк. Прикметно, що адміністративні пертурбації в Гадяцькому полку не припинились навіть і зі стабілізацією суспільно-політичної ситуації в державі: 1687 р. гетьман Мазепа повернуті полку Зіньківську, Опішнську і Ковалівську сотні, а в 1720-х рр. Котелевська сотня перейшла до складу слобідського Охтирського полку, а Бірківська – ліквідована²¹⁸.

Загалом же з останньої чверті XVII і до останніх років існування Гетьманату на Лівобережжі стабільно існувало десять полків: Ніжинський, Чернігівський, Стародубський, Прилуцький, Київський, Переяславський, Лубенський, Гадяцький, Миргородський і Полтавський. Проте, якщо кількість полків у Гетьманаті залишалась незмінною, то їхні межі й наповненість сотнями змінювались практично до самого моменту ліквідації Гетьманату. Вельми часто змінювались адміністративні межі тих полків Гетьманату, що межували зі Слобожанщиною та Диким Полем. Після подій 1708–1709 рр. слобідській старшині вдалось відірвати від Гетьманату та долучити до Ахтирського слобідського полку сотенне містечко Гадяцького полку Котельву. Водночас на початку 1740-х років Миргородський полк поповнили сотні, що постали на так званих «Задніпрських місцях» – на берегах річки Інгулець, що на правому березі Дніпра, тобто землях, що раніше належали до правобережної частини Чигиринського полку. В роки громадянських війн й іноземних інтервенцій вони були нещадно спустошені, і за низкою міждержавних угод Російської держави з Річчю Посполитою та Оттоманською Портою мали залишатись незаселеними. Втім, ці норми фактично не виконувались: на задніпрських теренах майже безперервно велося господарство, розвивалися промисли як козаками й обивателями з Гетьманату, так і низовиками з Запорожжя та жителями суміжних правобережних областей, що увійшли до складу Речі Посполитої. Спочатку тут постає Крилівська сотня, з якої в 1747 р. було виділено окрему Цибулевську (Цибулівську) сотню. Миргородському полковнику Василю Капністу доручили перепис усіх мешканців, а також йому належало

²¹⁸ Лятошинський М. В. Історичний курс територіального складу Полтавщини // Історично-географічні записки. Вип.3. Київ, 1928. С. 204; Gajdecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. Vol. 1–2. Cambridge, Mass., 1978. P. 355–356.

усіляко сприяти заселенню цих територій вихідцями з Польщі. Але невдовзі, згідно з сенатським указом від 29 грудня 1751 р., територія на правому березі Дніпра вздовж кордону з Річчю Посполитою, з відступом до 20 верст на південь, відводилась під поселення сербів, котрі визнали владу імператриці Єлизавети Петрівни. В рамках проекту створення російською владою на теренах Задніпров'я «Нової Сербії» тут постають Гусарський та Пандурський полки, що ніякого стосунку до Гетьманату вже не мали. Після утворення Нової Сербії українським мешканцям, які оселились тут, було наказано впродовж шести місяців продати своє майно прибульцям-сербам та виселитись із насиджених ними місць.

Що стосується сотенного поділу полків, то й ці адміністративні одиниці були також нерівноцінними за своєю територією і населенням – як козацьким, так і посполитим, а також за кількістю сотень у різних полках. Згідно Реєстру 1649 р., у Чернігівському полку налічувалось 8 сотень, натомість у Брацлавському – 22, а в Білоцерківському – 23. Роменська і Лохвицька сотні Миргородського полку чи Стародубова сотня Канівського полку налічують триста і більше козаків-реєстровців, а сотня Гладченка в тому ж таки Миргородському полку майже чотириста вояків, то Ситницька сотня Корсунського полку – лише 48, Микитина сотня Черкаського полку – 50, полкова сотня Київського полку – взагалі 8²¹⁹. З плином часу кількість козаків у різних сотнях, зрозуміло, змінювалась, але подолати очевидні диспропорції так і не вдалося. Отож, скажімо, якщо, згідно результатів перепису кількості козацьких дворів Полтавського полку 1732 р., кількість козацьких дворів в Орлянській сотні обраховувалася в 93, Переволочанській і Китайгородській – 84, а Маяцькій – лише 72, то в Білицькій – 411, Кобеляцькій – 588, Першій полковій – 783, а в Другій полковій – 799²²⁰.

Джерела також неодноразово фіксують ініціативи місцевих мешканців чи представників місцевих старшинських корпорацій щодо передачі того чи іншого населеного пункту або ж тієї чи іншої сотні зі складу одного полку до іншого. Причиною появи подібних прохань могли бути як прагнення до покращення способів владної комунікації, так і наявність гострого конфлікту з полковими старшинами. На потребу оптимізування сотенного поділу вказує хоч би приклад з облаштування Ніжинського полку, де два села Олишківської сотні, Хотинівка і Ліхачов, знаходились серед поселень Мринської сотні.

Зростання чисельності козацького товариства у XVIII ст. породило практику поділу певних сотень (переважно тих, що знаходились у полкових центрах, але не лише їх) на декілька окремих. На початку 1740-х років існували плани поділу всіх сотень Гетьманату, що вдвічі збільшило б кількість сотенних урядів. Навіть більше того, в середині листопада 1742 р., задум було реалізовано,

²¹⁹ Сотенно-полковий устрій Гетьманщини// Реєстр Війська Запорозького 1649 року/ Підгот. до друку О.В. Тодійчук та ін. Київ, 1995. С. 500–503.

²²⁰ НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України, ІР, ф. І, спр. 54480: Компут всего полку Полтавского... 1719 року, арк. 1–188.

проте за деякий час Сенатом відмінено. Утім, гетьман Розумовський з часом повернувся до практики подрібнення сотень і в одному лише Ніжинському полку в часи його гетьманування було сформовано чотири нових сотні – четверту Полкову, Заньківську, другу Борзенську і Попівську.

Привілейовані сотні й статусно особливі анклав

Характерною особливістю сотенного поділу полків було те, що не всі адміністративні одиниці Гетьманату нижчого рівня мали рівні права. Зокрема, у XVIII ст. окремішне положення займала Глухівська сотня. У Глухові знаходилася резиденція гетьмана та Генеральна військова канцелярія. Отож Глухівська сотня не перебувала під юрисдикцією полкового Ніжина, а підпорядковувалась винятково глухівському сотнику, статус якого помітно виділявся з-поміж інших козацьких сотників. Перед тим подібним був статус сотень з інших гетьманських резиденцій – Чигирин, Гадяч та Батурина.

Особливим статусом у Гетьманаті були наділені й так звані Засеймські сотні Ніжинського полку – Новомлинської, Кролевецької, Коропської, Воронезької, Глухівської й Ямпольської, які разом формували автономну частину полку. Після перенесення за наказом Петра I гетьманської резиденції з Батурина до Глухова восени 1708 р. козаки засеймських сотень не підлягали владі полковника, у походах формували особисту гетьманську охорону та забезпечували охорону артилерії козацької держави. В роки першої реставрації гетьманства (1727) Данило Апостол видав спеціальний універсал, яким підтверджував особливий статус козаків засеймських сотень, беручи їх «по прежнему под бунчук», наголошував, що ніжинський «полковник до них дела не имеет и до полкового правления оних не привлекает»²²¹, при цьому «общим их командиром» призначався колишній глухівський сотник.

Перед цим, ще до виділення Стародубського полку з надр Ніжинського в ході адміністративної реформи гетьмана Брюховецького 1663 р., специфічним статусом володіли й сотні, утворені на теренах колишнього Стародубського повіту Великого князівства Литовського та Новгород-Сіверського повіту Корони Польської. Так звані «Сіверські» сотні Ніжинського полку – Стародубська, Топальська, Бобовицька, Дроківська, Мглинська, Почепська, Шептаківська, Новгород-Сіверська і Погарська, хоч формально і входили до складу Ніжинського полку, але фактично перебували під командою свого осібного полковника з місцем осідку в Погарі. Щоправда, останній мав титул лише наказного полковника «Сівера» та підпорядковувався ніжинському полковнику.

Полково-сотенний уклад не обмежувався власне поділом на полки і сотні. Існував ще цілий ряд дрібніших, а інколи територіально й рівнозначних їм адміністративних одиниць. Насамперед у джерелах, крім сотень, нерідко згадуються й повіти (або «уезды»), зокрема: Ніжинський, Глухівський, Роїський, Коропський, Биховський, Полтавський тощо. Оскільки згадки про них

²²¹ Материалы для отечественной истории. Т. 1. С. 145.

виринають спорадично, дослідники губляться у здогадках щодо суті предмету, який вони означають. За одними версіями, слово повіт виступає синонімом сотні, за іншими (вочевидь, більш слушними) – означає територію, підлеглу в судовому відношенні тій чи іншій міській владі. Подеколи синонімом повіту – саме в цьому, судовому, сенсі – виступає історичний термін «дивизия».

Крім повітів, у джерелах зустрічаємо згадки і про волості. Означити сутність цього історичного терміну, на відміну від першого, значно простіше. Оскільки з аналізу документів стає зрозумілим, що волості об'єднували декілька або багато володінь, що належали гетьманам, монастирям, вищим козацьким старшинам чи високим російським сановникам. Волосний поділ був характерним насамперед для півночі Лівобережжя, де, зокрема, Бобовицька, Попогорська і Лищицька волості належали Києво-Печерському монастирю, а Почепська – входила до складу гетьманських володінь.

Компактне розташовані рангові володіння гетьмана та вищої козацької старшини поєднували в староства. Очільниками останніх виступали призначені за узгодженням з володарями рангових маєтностей старости, котрі не підлягали місцевій козацькій старшині й підпорядковувалися «маршалкам двору рейментарського», якщо мова йшла про володіння гетьмана, та, відповідно, їхнім аналогам у структурі господарювання полковників і генеральних старшин.

Ведучи ж мову про козацьку вертикаль влади, варто передовсім згадати про поділ сотень на курені. Курені формували козаки одного великого чи декількох малих сіл чи сілець. На чолі куреня стояв виборний курінний отаман. Якщо курінь складався з декількох сіл, то на чолі товариства окремого села, стояв також виборний сільський отаман. Якщо в селі проживало ще й не козацьке населення – особисто вільні посполиті чи міщани, то воно підпорядковувалось виборним війтам. Якщо ж село чи його частина перебувало у підданстві державця, то залежна частина його населення, відповідно, підлягала владі призначеного державцею старости.

Розділ III.

СТРУКТУРИ ЕКОНОМІКИ Й СОЦІАЛЬНОСТІ В КОЗАЦЬКІЙ УКРАЇНІ

Вплив революції на структуру власності й моделі господарювання

Українська революція середини ХУІІ ст. спричинила глибинні трансформації у царині соціальних відносин і форм власності, призвела до вивільнення колосальних земельних ресурсів, що своєю чергою призвело до появи й утвердження нових типів господарювання та кардинальних структурних перетворень у соціальній сфері. Глибина цих перетворень була обумовлена передовсім тією активною роллю, яку відіграли у розвитку революції не лише козаки, але й селяни, міщани, частина шляхти.

Селянська війна літа 1648 – першої половини 1652 рр., на відміну від подібних рухів у Європі, увінчалась перемогою²²². На підвладних гетьманському уряду теренах було ліквідовано засновану на підневільній праці фільваркову модель господарювання. Натомість широкого поширення набула практика перерозподілу земельного фонду, реалізована передовсім у побутуванні такого явища як займанщина: «хто де займе пустку землі і лугів, і лісу й огородить його чи окопає й поселиться зі своєю сім'єю», міг вільно на ній проживати й господарювати²²³. Реагуючи на спроби коронної і литовської шляхти після підписання Вічного миру 1685 р. повернути втрачені маєтності, чернігівський полковник Яків Лизогуб універсалом від 13 вересня 1690 р. підтверджував право нових власників-селян і надалі «ровне и спокойне» нарівні з шляхтою й іншими власниками користувались тими ґрунтами «ку пожитков своєму, без жадних заводов и турбациі» й аби хто їм у цьому став на заваді, того полковник грозився суворо карати²²⁴. Правове ж оформлення проблема отримує в зведеному в 1730-х – на початку 1740-х рр. кодексі «Права, за якими судиться малоросійський народ», де конституювалось наступне:

²²² Смолій В.А., Степанков В.С. Економіка козацької України (1648–1676)// Економічна історія України. Т.1. Київ, 2011. С.418.

²²³ Акты ЮЗР. Т.7. С.349.

²²⁴ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ, 2008. С. 296-297.

«Кто би себе какие грунта или угодия нажил, а оние прежде никакова владелца не имели, или би кто на пустую землю пришел и тую землю распахивал, либо лес расчищал или занял, також кому би таковая земля через договор или уступку либо по жребию или другим каким-нибудь правильным образом во владение досталась, и оною землею либо лесом владел би и владеет безспорно, таковия недвижимия имения имеют быть того, кто владеет»²²⁵.

Загалом склалася ситуація, коли здобута «правом шаблі» земля перебувала в безумовній власності козаків і посполитих (селян чи міських жителів), й нові господарі могли її вільно продавати, обмінювати, дарувати, передавати у спадок тощо, але водночас співвласником землі виступала також і держава²²⁶. Отож для того, аби розпоряджатись козацьким ґрунтом, господарю потрібно було перебувати в козацькому компуті певної сотні й особисто нести службу в козацькому війську. Посполитий же люд за користування ґрунтами був зобов'язаний виконувати так звані загальнонародні повинності (лагодження доріг, мостів, перевозів, тилове забезпечення козацького війська тощо) та сплачувати до Військового Скарбу належні податки.

Специфіка функціонування станової ранньомодерної держави допускала існування різних регіональних моделей соціального й господарського облаштування. Тож, скажімо, в північних районах Лівобережжя утвердився порядок, за якого землею володіли не окремі особи, а сільські громади чи об'єднання кількох сімей – так зване сябринне землеволодіння²²⁷. Поземельні зв'язки формувались не лише з огляду на родинну спорідненість, а й наявність спільних економічних інтересів, виражених у спільному обробітку землі та спільній реалізації отриманої на ній продукції. Відтак членами спілки могли бути не лише родичі, а й сусіди чи сторонні особи, що володіли відповідним сябринним паєм²²⁸.

Ще одним проявом змін у поземельних відносинах пореволюційної доби стає суттєве зміцнення позицій православних монастирів, економічні інтереси яких послідовно захищали практично всі українські гетьмани. За такого сприяння православна церква за рахунок маєтностей, що раніше належали римокатолицьким кляшторам, входили до складу королівщин або перебували в

²²⁵ Права, по которым судится малороссийский народ... из трех книг, а имено: Статута Литовского, Зерцала Саксонского и приложенных при том двух прав, такожде из книги Порядка, по переводе с из польского и латинского языков на российский диалект в едину книгу сведеня в граде Глухове, лета от Рождества Христова 1743 года / Под ред. А.Ф. Кистяковского. Киев, 1879. Гл. 4, арт. 3, п. 3.

²²⁶ Смолій В.А., Степанков В.С. Економіка козацької України. С. 420.

²²⁷ Мякотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII в. Прага, 1924. Т. 1. Вып. 1. С. 131–136; Сироткін В.М. Общинні поземельні відносини у звичаєвому праві Лівобережної України (друга половина XVII–XVIII ст.)// Український історичний журнал. 1987. № 36. С. 112–114.

²²⁸ Гуржий А.И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. Киев, 1988. С. 48–49.

приватному шляхетському землеволодінні, стрімко розширила свій земельний фонд, а також отримала чимало пільг й економічних преференцій. Так, лише в середині XVII ст. 17 монастирям, що були розташовані на Лівобережжі, гетьманські уряди підтвердили володільницькі права щонайменше на 34 села та надали пожалування на 48 нових сіл разом з селянами, які в них мешкали²²⁹. Загалом же частка монастирського землеволодіння була значною в Київському, Переяславському, Чернігівському, Прилуцькому, Лубенському та Ніжинському полках, меншою мірою – Полтавському, Миргородському та Гадяцькому²³⁰.

Шляхетське землеволодіння в роки революції суттєво зменшилось. Власне, лише майно і привілеї було збережено лише за тими шляхтичами, що визнали зверхність гетьманського проводу та служили у Війську Запорозькому. У гетьманському проекті українсько-російського договору від 17 лютого 1654 р. містилось положення, згідно з яким, шляхта, яка служила у Війську Запорозькому і склала присягу цареві, мала отримати підтверджені своїх станових прав і привілеїв, в тому числі і на володіння землею, так як це «при королях польських бувало»²³¹. Запропоновані положення отримали схвалення царської влади й після 1654 р., як підмітив Іван Крип'якевич, Хмельницький почав підтверджувати не лише майнові права дрібних шляхтичів, як це спостерігалось у перші роки революції, а й відновлюючи середнє і велике шляхетське землеволодіння. Так, гетьман підтвердив права власності шляхтичів Ворон, Катерини Грязної на шість сіл, Рубців – сім, Бакурин – вісім, Борозни – на чотирнадцять²³². Щоправда, дозволяючи колишнім власникам з числа шляхти повернутись до своїх маєтностей, гетьманський уряд намагався не допустити відновлення дореволюційного рівня експлуатації підданих.

В регіональному вимірі найбільша частка шляхетського землеволодіння зберіглась на півночі Лівобережжя (у Чернігівському полку в приватній власності залишилось 50, а в Стародубському – понад 30 маєтностей²³³), менша – в центральній його частині та зовсім мізерна – на півдні.

Важливі зміни відбулись і в становищі міського населення. До революції абсолютну більшість в Україні становили приватні міста і містечка, що перебували у власності магнатів і шляхти. Відповідно, їхні мешканці виконували на користь володільців різні повинності, включаючи й панщину²³⁴. Під час революції міщани активно долучились до визвольних змагань козацтва. Значна кількість міського населення, покозачившись у роки революції, так і залишилась у козацькому стані, а самі міста здобули права самоврядування – чи то у

²²⁹ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. Київ, 1986. С. 70.

²³⁰ Там само. С. 78–82.

²³¹ Акты ЮЗР. Т. 10. С. 462–465, 497–501.

²³² Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. С. 183.

²³³ Мякотин В. Очерки социальной истории. Т. 1, вып. 2. С. 60–63; Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України. С. 70.

²³⁴ Смолій В.А., Степанков В.С. Економіка козацької України. С. 422.

формі, заснованій на магдебурзькому праві, чи то як самоуправні ратуші міста (в другому випадку самоврядування міської громади дещо обмежувалось повноваженнями місцевої козацької адміністрації).

Перерозподіл земельного фонду та трансформація форм власності на землю призвели до важливих змін у соціальній структурі: практично зникають категорії великих і середніх землевласників, різко скорочується чисельність дрібної шляхти, натомість стрімко зростає роль і значення козацького і селянського сегменту в структурі господарювання. Індивідуальні козацькі й селянські господарства, що ґрунтувались на праці вільного виробника на власній землі, стають осередком господарського життя козацької України.

Щоправда, здобуті селянством і поспільством у ході революції можливості не отримали законодавчого закріплення у писаних правових нормах, а ґрунтувались винятково на звичаєвому праві. Відсутність же такого закріплення приховувало загрозу реставрації дореволюційних порядків у майбутньому²³⁵. Що, власне, і спостерігалось, починаючи вже з кінця 1650-х рр., коли наближена до гетьманської влади козацька старшина почала активно прибирати до своїх рук ґрунти й угіддя, що перед цим належали непривілейованим верствам населення, або перебували у статусі вільних військових маєтностей. Зазвичай маєтності спершу переходили до рук козацької старшини в статусі рангових пожалувань, тобто таких, що були пов'язані з посіданням певного уряду. Зокрема, вже у Зборівській угоді 1649 р. містилося положення, згідно з яким «Чигирин, так як є в своїх границях, при булаві Війська Запорозького має бути назавше, і теперішньому старшому Війська Запорозького, шляхетному Богданові Хмельницькому надає Його Королівська Милість»²³⁶. За Березневими статтями 1654 р. на ранг гетьмана, крім Чигириня з округою, передавався також і Гадяч «со всеми к нему принадлежностями»²³⁷. Згодом, уже в гетьманування Брюховецького, до Гадяцького ключа долучили Шептаківську волость.

Передачу козацьким старшинам полкового і сотенного рівня маєтностей на ранг в роки революції джерела фіксують вкрай рідко. Зазвичай полковники жалувались млинами, правом на розвиток прибуткових промислів, винокуріння, безмитну торгівлю тощо. Як виняток можна згадати лише пожалування Хмельницьким миргородського полковника Григорія Лесницького містечком Шишаки, військового канцеляриста Карпа Мокрієвича – селами Сибереж і Ямище, слабинського сотника Івана Домонтовича – селами Смолин і Максим. Утім після 1654 р. у старшини з'явилась можливість здобути права власності на землю через царські пожалування. Саме завдяки цьому генеральний писар Іван Виговський одержав жалувану грамоту на міста Остер і Ромни, містечка Козелець, Боровицю, Трипілля, Стайки, села Городища, Лісовичі, Ківшовате,

²³⁵ Степанков В. Селянська війна 1648 – першої половини 1652 років: основні події, періодизація, особливості, наслідки//Україна в Центрально-Східній Європі: 36. наук. пр. Київ, 2005. Вип. 5. С. 303–305.

²³⁶ Ugody polsko-ukraiński w XVII wieku. S. 38.

²³⁷ Акты ЮЗР. Т. 10. С. 462–465, 497–501.

його брат полковник Данило Виговський – місто Прилуки, містечка Барішівку, Бориспіль, Басань, Вороньків, Білгороду, Рожів та цілий сіл, а полковник Іван Золотаренко – місто Батурин, містечка Борзну і Глухів.

Але і в цих випадках мова йшла не про певну систему матеріальної винагороди за посідання урядів, а лише як вияв щедрот монарха за вірність. Отож, аби не залежати винятково від волі монарха та його дорадників, старшина намагалась упровадити в практику певний алгоритм винагороди, що мав залежати лише від посідання того чи іншого уряду. Тож гетьман Павло Тетеря, виряджаючи восени 1664 р. своїх послів на Варшавський вальний сейм, наказав їм серед іншого добиватися, аби кожному полковнику було виділено у полку по старостві та млину²³⁸. Але впровадити цю норму в життя ані Тетері, ані його наступникам не вдалось і рангове землеволодіння на практиці й надалі залежало від близькості до гетьмана, доброї волі монарха, а також певних регіональних особливостей полку, де служив той чи інший старшина.

Тим не менше, починаючи з останньої третини XVII ст., коли відбувається стабілізація суспільно-політичної ситуації, рангове землеволодіння набуває поширення й адресатами пожалувань за службу стають не лише полковники, сотники, окремі представники іншої полкової і сотенної старшини, а й навіть війти, бурмистри, інші представники міського самоврядування²³⁹.

За регіональної ознакою на початках існування Української держави старшинське землеволодіння найбільше розвинуте було на Чернігівщині і в середній частині Київщини, трохи менше на теренах так званих «старих» козацьких полків – Канівського, Черкаського і Чигиринського, ще менше – на Брацлавщині та зовсім мало – на Полтавщині. У другій половині XVII ст., коли відбувалось інтенсивне освоєння Лівобережжя, прискореними темпами йшло формування старшинського землеволодіння в Стародубському полку. Щоправда, тут лівобережна частина ще донедавна «вільних військових сіл» перейшла до «диспозиції гетьманской», або потрапила до рук синів гетьмана Самойловича. Звично швидшими темпами розвивалось старшинське землеволодіння в Чернігівському і Ніжинському полках. Дещо повільніше процеси відбувались в південній частині Гетьманату. Утім, скажімо, з початком 1670-х рр. в Прилуцькому полку, куди було спрямовано потужні міграційні потоки з Правобережжя, формування старшинського землеволодіння значно прискорилось. Особливо успішними в цьому контексті стали дії тамтешнього полковника, вихідця з Правобережжя Дмитра Горленка, котрий за короткий час став одним з найбільших землевласників Лівобережжя.

Загалом же, як видно з матеріалів Генерального слідства про маєтності 1729-1730 років, частка рангового землеволодіння полковників у різних полках суттєво різнилася за своїми розмірами. Так, у Чернігівському полку на «чин полковничій» належало чимало населених пунктів, розкиданих по всьому Чернігівському полку: у полковій сотні села Яновці і Колчівці, сільця

²³⁸ Dział rękopisów Biblioteki Czartoryjskich w Krakowie. F. 402, nr 22. S. 547– 563.

²³⁹ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою. С.49.

Скоринці, Лукашівка, Коти; в Ройській – села Ріпки, Холявін, Петрушин, сільця Каменки і Маслаківки; в Седнівській – містечко Седнів, села Мокишин, Дирчин, Клочків і сільце Бурки; в Городницькій – містечко Городня; в Синявській – сільце Бреч; в Киселювській – сільце Туря (всього 330 дворів)²⁴⁰. У Ніжинському полку на уряд полковника належали: в місті Ніжині «мелница о трех колах»; в другій полковій Ніжинській сотні – села Володкова Дівича, Рожнівка, Максимівка, сільце Винівка і слобода «на дівичькому степу построена»; у Веркївській сотні – містечко Веркїївка, село Берестовець²⁴¹. Перед тим на полковий уряд належали також село Пашківка та млин Синяковський на річці Кропивні в другій полковій Ніжинській сотні, село Вересоч в третій полковій Ніжинській сотні, село Смоляж і Занки в сотні Веркїївській, які на час проведення ревізії перейшли до рук інших старшин у «зуполное» і «вечное» володіння²⁴². У Лубенському полку «на чин полковничества» здавна були виділені у Лохвицькій сотні село Лука (разом з млином на річці Сула); у Лукомській – містечко Бурумка, село Мойсїївка, слобода Нарож'є; в Лубенській – сільце Олександрівка (всього 332 дворів)²⁴³. Натомість у Полтавському полку на уряд полковника належало лише одне містечко Решетилівка²⁴⁴.

Якими були наслідки таких змін наочно демонструє приклад з так званими вільними військовими селами. Поширення такого унікального соціо-господарського явища як вільні військові села стало важливим наслідком революційних трансформацій у сфері соціально-економічних відносин. Мешканці таких сіл, звільнившись з-під юрисдикції шляхти й коронних адміністраторів, отримали особисту волю, право розпоряджатись землею, що перебувала у власності Війська Запорозького і передавалась виробникам у користування, платою за яке ставало виконання певних державних повинностей і сплата невеликих за розміром податків. В адміністративному відношенні вільні військові села перебували «під управлінням сотенним, у відомстві полковому і в диспозиції гетьманській»²⁴⁵. І якщо, згідно з матеріалами перепису 1666 р., на Лівобережжі налічувалось 24 604 дворів, що входили в розряд вільних військових сіл, то з плином часу їх кількість невпинно зменшувалась. Так, проведене гетьманським урядом Данила Апостола в 1729–1731 рр. Генеральне слідство маєностей зафіксувало наявність 20 тисяч таких дворів, а у 1767 р.

²⁴⁰ Генеральное следствие о маєностях Черниговского полка. 1729–1730 р. Чернигов, 1908. С. 150–151.

²⁴¹ Генеральное следствие о маєностях Нежинского полка. 1729–1730 р. Чернигов, 1901. С. 67–69.

²⁴² Там же. С. 75–77.

²⁴³ Генеральне слідство про маєності Лубенського полку 1729–1730. Київ, 1930. С. 11, 17, 18, 20, 51.

²⁴⁴ Генеральне слідство про маєності Полтавського полку 1729–1730. Полтава, 2007. С. 41

²⁴⁵ Стецюк К.І. Вільні військові села – соціальний наслідок визвольної війни 1648–1654 рр. // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура: Зб. наук. праць. Київ, 1986. С. 117–122.

їх залишилось тільки 1100²⁴⁶, при тому, що зростання кількості населення за минулих сто років мало б примножити цю кількість. Ще більш показовими є приклади зі скороченням кількості населених пунктів, що належали до цієї категорії. Скажімо, в Стародубському полку вже на початок 1670-х рр. близько 80 вільних військових сіл позбулися свого статусу й перейшли у власність козацької старшини. Лише гетьману Івану Самойловичу в цьому полку належало 12 таких сіл²⁴⁷. Загалом же «найбільш успішним» у цьому сенсі було гетьманування Івана Скоропадського, за якого у володіння «до ласки військової» було роздано 122 села²⁴⁸.

Однак перерозподіл земельного фонду на користь приватного володіння землею відбувається не лише за рахунок наділення ранговими маєтностями. Загалом частка рангового землеволодіння у загальній структурі господарства старшин, які посідали полкові уряди, була не надто вагомою. Адже, варто мати на увазі, що старшина за першої ж ліпшої нагоди намагалась, навіть попри те, що нерідко уряд батька «успадковував» син, перевести рангові маєтності в розряд спадкових і більше жодним чином не залежати від волі гетьмана і товариства. І, варто зауважити, досягла на цій ниві неабияких успіхів. Власне, сама ідея проведення Генерального слідства виникла у зв'язку з нагальною необхідністю повернути у розряд рангових ті маєтності, які незаконно перейшли в спадкове володіння.

За особливі заслуги перед Військом Запорозьким або наближеність до регіментарської особи набувають поширення практики дарування маєтностей «за услуги войсковие» чи то у «вічне» володіння, чи то «до ласки військової», чи то «на вспарте дому». Таке термінологічне різнобарв'я земельних надань викликає цілком зрозуміле бажання їх правової класифікації за ознакою рівня повноправ'я їхніх власників. Подібні спроби чинились уже в другій третині XVIII ст., в часи правління Анни Іоанівни, коли на запит із Сенату стосовно «изъяснения» термінів, що вживаються в надавчих документах, генеральна старшина відрпортувала наступним чином: «в спокойное и безпрепятственное владение значить – владение вечное; до ласки войсковой значить – до указу; и на вспарте дому значить – на вспоможенье дому до некоторого времени, а не вечно ж»²⁴⁹.

Аналізуючи ж правовий бік земельних пожалувань, не важко помітити, що надання «до ласки військової» значно переважали всі інші форми. Але з останніх десятиліть ХУІІІ ст. володільницька формула «до ласки військової»

²⁴⁶ Романовский В.А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией// Воссоединение Украины с Россией. Сборник статей. Москва, 1954. С. 397.

²⁴⁷ Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку / Український архів. Т.1. Київ, 1929. С. 2–475; Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України. С.–73.

²⁴⁸ Гуржий А.И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине. С. 32.

²⁴⁹ Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Т. 2. С. 343, прим.

поступово еволюціонує у «зуполне» володіння, тобто повну власність. Гетьман Мазепа обґрунтовував такі зміни передовсім прагненням утвердити в Гетьманаті «доброго і твердого порядку», який його попередники, а особливо Самойлович, порушували «недоброю звичкою» відбирати на свій розсуд маєтності «з якогось гніву свого від честі віддаляючи». Мазепа ж так чинити не хотів, а натомість прагнув, «аби не лише старшина і полковники, і знатні особи примноження такими діями мали, але деякі і сотники з рядових потрапивши в знатні військові товариші отримували собі села чи млини»²⁵⁰.

На практиці ж переведення тимчасового землеволодіння у «зуполне» не лише сприяло утвердженню «доброго і твердого порядку» в Гетьманаті, але й стирало межу між старшинським і шляхетським землеволодінням, урівнюючи статусні показники ленного та спадкового, «дідичного» землеволодіння. Таким чином відбувається, по суті, злиття двох принципово відмінних форм землеволодіння в одну – старшинсько-шляхетське землеволодіння.

Економічна політика Московського царства/ Російської імперії щодо України

Після взяття Гетьманату під протекцію царя 1654 р. і наступних спроб його тіснішого включення до складу Російської держави економічна складова інтеграційного процесу проявилася чи не найпізніше. Хоч у формально-правовій площині це питання – зокрема у вигляді регулювання сфери фінансових взаємин гетьманського уряду та царської скарбниці – навпаки, актуалізувалось найраніше, власне, вже під час вироблення умов переходу Війська Запорозького під протекцію царя. У завізованому 17 лютого 1654 р. Хмельницьким документі – інструкції на переговори з урядом Олексія Михайловича представникам Війська Запорозького – Павлові Тетері і Самійлові Богдановичу-Зарудному (що постав як результат старшинських нарад, які відбулися в другій декаді лютого спочатку в Чигирині, а згодом у Корсуні) – пропонувалося при розбудові взаємин Гетьманату з Москвою у фінансовій сфері за зразок взяти модель, яка функціонувала у стосунках турецького султана зі своїми придунайськими васалами – щорічно визначений заздалегідь розмір данини (гарач) як плату за надання сюзереном військової допомоги й політичної опіки. Однак уряд Олексія Михайловича відмовився пристати на пропозиції української сторони і до заключних документів українсько-російської угоди 1654 р. (так званих Березневих статей) було включено положення у редакції царського уряду: «А быти б урядником в городех войтам, бурмистрам, райцам, лавником, и доходы всякие денежные и хлебные собирать на царское величество и отдавать в его государеву казну»²⁵¹.

²⁵⁰ Цит. за: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / 2-е доповнене вид. Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001. С. 110.

²⁵¹ Акты ЮЗР. Т. 10. С. 479.

Прагнучи реалізувати конституційовану норму, 29 травня 1654 р. уряд Олексія Михайловича вирядив в козацьку Україну стольника Максима Лодиженського і піддячого Михайла Вінюкова «для переписи в черкаских городех и местех доходов и всяких угодей»²⁵². Але зважаючи на активні заперечення гетьманського уряду Хмельницького щодо несвоєчасності подібних дій царської адміністрації в умовах початку війни з польським королем і спробах останнього переманити козацтво на свій бік, уряд Олексія Михайловича відмовився від своїх намірів і грамотою від 14 червня 1654 р. запевнив Чигирин у відсутності причин для хвилювання з цього приводу. Натомість в Україну відбуло посольство стольника Петра Протасьєва з місією, що була покликана продемонструвати козакам царську щедрість – виплатити царське жалування Війську Запорозькому на підготовку до майбутньої війни.

Коли ж ситуація в регіоні дещо стабілізувалась, а загроза з боку Речі Посполитої для Російської держави зовсім змаліла, уряд Олексія Михайловича у своїх намаганнях змусити Богдана Хмельницького до виконання умов угоди 1654 р. в редакції, яка була затверджена в ході березневих переговорів у Москві, серед іншого ставив питання і про впорядкування козацького реєстру та, як зворотній бік цього процесу, перепису податного населення Гетьманату з метою його обкладення податками на користь царської скарбниці. Утім відповідь Хмельницького на цей закид була доволі категоричною: «судье де Самойлу и полковнику Тетере он, гетман, не приказывал и в мысли у него не было, чтоб... доходы бы збирая, отдавати царского величества воеводам»²⁵³.

По справжньому революційні зміни в характері двосторонніх взаємин, в тому числі і в економічній сфері, мали відбутися за результатами реалізації московських статей Івана Брюховецького 1665 р. Але ще перед тим, восени 1663 р., під час батуринських переговорів приказних дяків Д.Башмакова і Є.Фролова з урядом Брюховецького російська сторона висунула цілий ряд вимог, що стосувалися не лише виконання українською владою зобов'язань, накинених у березні 1654 р. представникам Богдана Хмельницького щодо залучення податків з України до царської скарбниці, а й закладали підвалини майбутньої економічної інтеграції господарства Гетьманату та Російської держави. Зокрема, російські дипломати ставили вимогу про обмеження торговельних зв'язків лівобережних купців з правобережними містами, заборону вивозу з України до російських міст вина і тютюну, оскільки це порушувало б царську монополію на торговельні операції з цими товарами²⁵⁴. Восени 1663 р. прозвучала також вимога і щодо виділення воеводам царя, які несуть службу на Лівобережжі, «добрих млинів з декількома селами заселеними», а також луків і сіножатей²⁵⁵.

²⁵² Там же.

²⁵³ Там же. Т. 3. С. 569.

²⁵⁴ Книги разрядные, по официальным оных спискам. Т. 2. Санкт-Петербург, 1855. Стлб. 983–1019.

²⁵⁵ Там же. Стлб. 996.

Реалізація висунутих вимог зачіпала б економічні інтереси широкого кола козацької старшини і тому на переговорах виникли серйозні дискусії з приводу своєчасності вирішення цього питання (як записали царські дипломати у своєму звіті, українські представники «стояли на своєму вперто»), а тому остаточне вирішення проблеми було перенесено на майбутнє²⁵⁶. Утім, навіть попри такий тактичний успіх української сторони, уже сам факт обговорення проблеми створював прецедент, що дасть про себе знати уже в майбутньому.

І дійсно, вже на наступних переговорах гетьманського уряду з представниками Олексія Михайловича, що розпочались у вересні 1665 р., проблема залучення українських натуральних і грошових зборів до царської скарбниці стає центральною. В історичній літературі існують різночитання щодо ініціатора включення до угоди тих змін, які виводили некозацьке населення Лівобережжя з-під влади гетьманського проводу, разом із вилученням з Військового Скарбу до царської скарбниці й податків, зібраних з нього. Частина дослідників вбачала ініціатора цих змін в особі гетьмана Брюховецького, хоча аналіз хронології переговорного процесу, що тривав у Москві упродовж другої половини вересня – жовтні 1665 р., переконає в авторстві російської влади.²⁵⁷ Попри спротив української сторони російським дипломатам вдалося не лише закріпити в Московських статтях 1665 р. переадресування податків з некозацького населення Гетьманату з гетьманського до царського скарбу, а й передачу функцій збирання, зберігання та використання коштів і збіжжя представниками російської влади²⁵⁸.

Утім реалізувати на практиці закладені в Московському договорі 1665 р. положення не вдалося. Жорстка фіскальна політика російської влади на Лівобережжі уже влітку 1666 р. породила чимало конфліктів і непорозумінь та врешті стала однією з причин антиросійського повстання 1668 р.²⁵⁹ А по його завершенні в новому українсько-російському договорі (Глухівський договір 1669 р.) у сфері фінансових взаємин було реанімовано норми, які вперше конституювалися положеннями Березневих статей 1654 р., тобто формально податки в Україні збиралися на царське ім'я, але робила це українська адміністрація, зосереджуючи кошти у військовій скарбниці Гетьманату²⁶⁰.

Глухівські статті 1669 р. у багатьох аспектах стали базовими при виробленні наступних українсько-російських договорів 1672, 1674, 1687 рр., в тому числі й у питаннях фінансових взаємин Гетьманату та російської влади. Отож упродовж останньої чверті ХУІІ ст. жодних принципових змін у цій царині не спостерігається. Більше того, розвиваючи традицію, започатковану ще в гетьманування Богдана Хмельницького, українська влада виконувала закладену в угоду норму вельми формально, лише в ряди годи обтяжуючи себе

²⁵⁶ Там же. Стлб. 997, 1019.

²⁵⁷ Ширше див.: Горобець В. «Волимо царя східного». С. 250–253

²⁵⁸ Источники малороссийской истории. Ч. 1. С. 142–144.

²⁵⁹ Ширше див.: Горобець В. «Волимо царя східного». С. 254–259.

²⁶⁰ ПСЗ. Т. 1. № 447.

звітуванням про фінансовий стан Гетьманату²⁶¹. Отож вповні слушною виявилася та частина маніфесту Петра I до українського народу, оприлюднена вже після переходу гетьмана Івана Мазепи на бік Карла XII, в якій стверджувалося: «ниже пенезя в казну свою со всего малороссийского народа никогда не брали»²⁶². Так само очевидними були й мотиви наказу російського царя своїм представникам при гетьманові Івану Скоропадському «наведуваться подлинно, тайным обычаем, поскольку прежнему гетману... всяких доходов со всего малороссийского краю збиралось»²⁶³.

Крім можливостей впливу на господарський розвиток Гетьманату через втручання у фінансову сферу, російська влада в доімперський період мала певний вплив і на розвиток поземельних відносин в Україні, а також – розвиток промислів. І в цьому контексті варто зауважити, що первісно ініціатива залучення царя до сфери господарських взаємин на українських землях, як це не парадоксально може видатися на перший погляд, належала козацькій старшині. Остання в такий спосіб намагалася легімітизувати власні земельні набутки, базовані переважно на правах козацької займанщини, авторитетом царської влади. Уперше пропозиції з цього приводу пролунали в ході Переяславських переговорів 9–10 січня 1654 р. А за результатами Московського раунду переговорів у березні 1654 р. були втілені як у положеннях Березневих статей 1654 р., так і цілого ряду жалуваних грамот гетьманові, козацьким старшинам, шляхтичам, міським громадам. Надалі козацька старшина активно користувалася цим способом узаконення своїх володільницьких прав, уберігаючи себе в такий спосіб від каральних санкцій гетьманської влади. Царський уряд зі свого боку тривалий час вдовольнявся пасивною роллю у цьому процесі. Лише восени 1663 р. під час Батуринських перемовин було зроблено спробу розширити суб'єктність землеволодіння в Гетьманаті через надання земельних маєтностей, населених селянами, а також промислів – царським воєводам, що несуть службу в Україні²⁶⁴. Спротив козацької старшини цим нововведенням переконав уряд Олексія Михайловича у передчасності таких новацій. Наступним кроком на шляху розширення прерогатив царської влади у цій сфері стають положення Коломацьких статей 1687 р., укладених при сходженні на гетьманство Мазепи. За наполяганням російського уповноваженого князя Василя Голіцина до тексту нової угоди було включено норму, яка передбачала обмеження гетьманських прерогатив у сфері поземельних відносин. Зокрема, новому регіментареві заборонялося втручатися у права

²⁶¹ Доволі прикметне виглядає відповідь російського уряду на фінансовий звіт гетьмана Мазепи 1692 р.: «не токмо те зборы, но и всякие порядки и устроения в малороссийских городех ведает он, гетман...». РГАДА. Ф. 229: Малороссийский приказ, оп. 1, спр. 65, арк. 112.

²⁶² Источники малороссийской истории. Ч. 2. С. 192.

²⁶³ РГАДА. Ф. 248: Архив Правительствующего Сената, оп. 29, дело 1806, л. 136–137.

²⁶⁴ Книги разрядные, по официальным оных спискам. Т. 2. Стлб. 983–1019.

власності тими маєностями й угіддями, що були надані приватним особам відповідними царськими грамотами²⁶⁵.

Так само в полі зору російської влади залишалися й питання, пов'язані зі збереженням на теренах держави царської монополії на продаж вина і тютюну. Після включення заборони на продаж цих товарів українськими купцями восени 1663 р., вочевидь, практичні наслідки не були такими вже позитивними, оскільки в 1674 р. укладаючи з гетьманом Самойловичем нові Переяславські статті, царський представник наполіг на включенні до документу заборони на продаж «малоросійських городів жителям» в «Московском государстве» тютюну і вина, через що «кабацким збором чинится поруха и недобор»²⁶⁶. Цього разу старшина погодилась на конституюванні такої заборони, а на порушників закону відтепер очікувала безоплатна конфіскація товару і примусова висилка в Україну.

Ще одним проблемним напрямком в політиці, скерованій на господарську інтеграцію Гетьманату, для російської влади стало питання поширення російських грошей на українських теренах. Перші серйозні конфлікти з цього приводу виникли поміж гетьманським урядом Якіма Сомка та російською адміністрацією на початку 1660-х рр., коли Москва вирішила ліквідувати бюджетний дефіцит випуском дешевих мідних грошей.

Якісно нова сторінка в економічних взаєминах Гетьманату та російської влади розпочинається в добу розбудови царем Петром I Російської імперії. Проводячи надзвичайно активну зовнішньополітичну діяльність і зокрема виносячи тягар Великої північної війни 1700–1721 рр., що на перших порах складалася для Росії не вельми вдало, російська влада потребувала значних матеріальних ресурсів, отримання яких у межах традиційної фіскальної політики виглядало вельми проблематичним. Шукаючи нові джерела наповнення царської скарбниці, оточення Петра I (так звані «прибыльщики») відновлює старі і вводить нові статті оподаткування (наприклад, так звані «банний», «з бороди», «шапочний», «привальний», «відвальний» тощо), удосконалює фіскальну систему, проводить часткову секуляризацію церковного майна, вживає жорстких протекціоністських заходів і вдається до практики суттєвого обмеження свободи торгівлі та господарської діяльності російських купців і підприємців. Зрозуміло, що переслідуючи мету подальшої централізації держави, Петро I звертає свою увагу не лише на обмеження адміністративної автономії Гетьманату, а й на використання його фінансів і господарського потенціалу на потреби імперії, що переживала етап свого інституційного становлення.

Хронологічно першими в цьому ряду стали заходи уряду Петра I, скеровані на підвищення мобілізаційних можливостей козацького війська, зміцнення системи російського адміністрування на теренах Гетьманату тощо. Спровокований діями і намірами Петра I антиросійський виступ гетьмана Мазепи дещо

²⁶⁵ Источники малороссийской истории. Ч. 1. С. 317.

²⁶⁶ Там же. С.254.

пригальмував темпи реформувань державного укладу Гетьманату та відстро- чив впровадження інтеграційних заходів у сфері господарювання. Більше того, російська влада, намагаючись привернути на свій бік якомога ширші верстви українського суспільства, своє перше втручання в царину економіч- них взаємин виявила у впровадженні популістських заходів по ліквідації оренд і деяких статей оподаткування, що були особливо непопулярні серед податних верств Лівобережжя, переслідуючи мету поводитись із місцевим на- селенням «скільки можливо ласково»²⁶⁷.

Переконлива перемога, здобута російською армією під Полтавою 1709 р., дозволяє уряду Петра I не лише повернутися до задуманих раніше перетво- рень в Україні, а й надати їм нового звучання. Запроваджуючи відразу після полтавської перемоги 1709 р. інститут царських резидентів при гетьманському уряді, Петро I насамперед переслідував мету упередити в новому гетьманові та козацькій старшині «шатость к измене и к возмущению малороссийского народа»²⁶⁸. Але водночас поважне місце в діяльності уповноваженої особи царя займали питання розвідування фінансового стану Гетьманату: «наведы- ваться подлинно, тайным обычаем, поскольку прежнему гетману... всяких доходов со всего Малороссийского краю збиралось и протчим урядником с чего есть»²⁶⁹. І як показав наступний розвиток подій, робилося це з цілком прагматичною метою – інтегрувати українські фінанси до загальнодержавної скарбниці.

За результатами розгрому виступу гетьмана Мазепи після 1708–1709 рр. зазнає змін структура земельного володіння в Гетьманаті. Із конфіскованих у Івана Мазепи та його прибічників земель уряд Петра I винагороджує не лише вірну престолові козацьку старшину, а й обдаровує цілий ряд російських вель- мож, розпочинаючи тим самим процес формування відповідного сегменту земельної власності, що набере своїх завершених форм уже після ліквідації Гетьманату в роки правління Катерини II. У часи ж правління Петра I наділені землями в Україні царські сановники не лише користувалися з прибутків від землеволодіння, а й долучалися до промислових видів діяльності та торго- вельних операцій. Причому, користуючись із підтримки центрального уряду, князь Меншиков, барон Строганов, Рагузинський інші наближені царя отри- мували змогу проводити свою діяльність на більш вигідних, аніж конкуренти з України, умовах.

Іншим напрямом економічної політики російської влади в Україні стає по- ширення на терени останньої дії указів Петра I про так звані «заповідні товари» та щодо переорієнтування напрямків зовнішньоторговельних зносин україн- ських купців, а відтак і господарських зв'язків України із зовнішнім світом.

Уперше уряд Петра I вчинив спробу переорієнтувати зовнішню торгівлю Гетьманату на російські ринки ще наприкінці ХУІІ ст. – щойно здобувши в

²⁶⁷ Письма и бумаги Петра Великого. Т. 8, ч. 1. Санкт-Петербург, 1903. С. 238.

²⁶⁸ РГАДА. Ф. 248: Архив Правительствующего Сената, оп. 29, дело 1806, л. 86–87.

²⁶⁹ Там же.

Османської Порти фортецю Азов, цар видав указ, яким зобов'язав українських купців йти з товарами до цього порту, а в інші міста не заходити²⁷⁰. Утім, практичних наслідків (у силу різних обставин) цей указ не мав. А в березні 1711 р. гетьман Іван Скоропадський отримав лист київського генерал-губернатора князя Дмитра Голіцина, де містилося повідомлення про заборону на вивіз певних видів товарної продукції з України на західноєвропейські ринки та рекомендувалося завчасно сповісти про неї українських купців²⁷¹. Проте справжній наступ російської влади у цій сфері розпочинається з 1714 р., а саме з видання сенатського указу від 6 квітня 1714 р., яким було заборонено вивозити з України (як і з Росії) за кордон воловий юхт, пеньку, ревінь, смолу та інші товари, зобов'язуючи натомість торгувати ними в Санкт-Петербурзі, Архангельську чи Ризі²⁷².

Надалі обмежувальні укази влади 1718, 1719, 1721 рр. розширювали перелік товарів, заборонених до вивозу та ввезення в Україну. Причому, як спостерегли дослідники, до переліку заборонених до вивозу з України товарів, потрапили практично всі традиційні експортні статті (за винятком великої рогатої худоби та тютюну)²⁷³.

Загалом же обмежувальні заходи російської влади завдавали економічних збитків купцям з України, а також сприяли примусовій інтеграції господарського комплексу Лівобережжя до російського ринку. До економічних збитків призводила також та обставина, що декларуючи нові напрями торговельних шляхів, російська влада не брала до уваги розвиток відповідної транспортної інфраструктури, значну віддаленість нових ринків від місць виробництва товарів, не підготовленість українських купців до співпраці з російськими митними установами, керівники яких часто-густо зловживали покладеними на них обов'язками.

Справжній навальний наступ на українську автономію розпочинається з весни 1722 р., із запровадженням в Україні Малоросійської колегії та наступним фактичним скасування інституту гетьманства. Заснування колегії насамперед переслідувало політичну мету – включити Гетьманат у структуру загальнодержавного урядування. Утім, у діяльності цього відгалуження державного апарату Російської імперії вагоме місце посідали завдання реалізації економічної політики уряду в Україні. Передовсім колегія звернула прискіпливу увагу на перебирання на себе контролю за фінансовою діяльністю Гетьманату та залучення податків з українського населення до імператорської казни. Переборовши спротив опозиційно налаштованої старшини, очолюваної наказним гетьманом Павлом Полуботком, російським чиновникам вдалося впровадити в Україні власну фіскальну службу, яка у своїй діяльності керувалася нормами російського законодавства і переслідувала чітко виражену

²⁷⁰ Джиджора І. Україна в першій половині ХУІІІ ст. С 6.

²⁷¹ Судієнко М. О. Матеріали для отечественной истории. Т. 2. С. 40.

²⁷² ПСЗ. Т. 1. № 2793.

²⁷³ Джиджора І. Україна в першій половині ХУІІІ ст. С. 29.

мету – залучити матеріальні ресурси Гетьманату на користь Російської імперії та досягнути суттєвого прирощення прибутків²⁷⁴.

Реалізуючи директиви центральної влади, Малоросійська колегія ліквідувала податковий імунітет козацької старшини та духовних власників, впровадила цілий ряд нових статей оподаткування, поширила на всю територію автономії податки, які носили до того регіональний або локальний характер, тощо. Загалом же діяльність Малоросійської колегії по вишукуванні нових статей прибутку збільшила кількість збираних сум із 45 тис. 527 руб. у 1722 р. до 85 тис. 854 – у 1723 р. та до 413 тис. 420 руб. – у 1724 р.²⁷⁵.

У часи функціонування Малоросійської колегії в Україні було засновано декілька державних підприємств. Зокрема, в 1726 р. у Почепській і Шептаківській волостях було започатковано виробництва полотна на тамтешніх фабриках, відповідно з 71 і 30 верстатами. Зрозуміло, що засновуючи промислове виробництво в Україні, уряд Петра I діяв у межах економічної політики, апробованої на російських теренах – виробництво базувалось не на праці вільнонайманих робітників, а й до фабрики було «приписано» некозацьке населення цих двох волостей. Уряд Петра I демонстрував зацікавленість у розведенні на українських землях високопродуктивних порід овець, що мало забезпечити суконні фабрики високоякісною сировиною. Для цього уряд випишував відповідні зразки худоби із-за кордону, а також запроваджував у полках посади спеціальних комісарів (дозорців), які здійснювали контроль за дотриманням розпоряджень центральної влади у цій сфері. На базі гетьманських рангових володінь (так званих гетьманських двірців) у часи діяльності Малоросійської колегії постали державні економії, де розводили худобу строго «по регламенту». Іншим напрямком прикладання зусиль стало запровадження в Україні шовківництва. Для чого з Китаю та Персії було завезено якісні тутові дерева.

Чергова хвиля зацікавлення російською владою економічним становищем у Гетьманаті була викликана підготовкою до війни з Османською імперією 1737-1738 рр. Передовсім уряд Анни Іоанівни цікавили поставки з Лівобережжя коней і волів на потреби російської армії. Водночас виявлялася й турбота «о хлебом сеянии» в Гетьманаті, маючи на меті використати урожай якого для забезпечення харчування російської армії. Зокрема в інструкції князю Баратинському, який на той час очолював Правління гетьманського уряду, серед іншого вказувалося й таке: «Имейте крайнее старание прилагать, чтоб год от году через прилежные труды Ваши в сборах таких, которые можно умножить без отягощения народного, учинено было пополнение»²⁷⁶.

Російські історики, наполегливо конструюючи нині образ імперії як інструменту впорядкування того безладу й соціальної несправедливості, що панувала в Гетьманщині, декларують «успішність» функціонування Правління

²⁷⁴ Див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини. С. 241–275.

²⁷⁵ Підраховано за: Сборник Русского исторического общества. Т. 63. С. 486–508.

²⁷⁶ Сборник Русского исторического общества. Т. 67. С. 91.

гетьманського уряду (1734–1750) в добу «зваженості політики центральної влади»²⁷⁷. Хоч зазвичай, оцінюючи діяльність цієї інституції, дослідники передовсім апелюють до листа кабінет-міністра А.П.Волинського герцогу Ернсту Бірону з описом того неймовірного господарського занепаду, що запанував на українських землях саме в роки урядування Правління гетьманського уряду:

«аж до самого свого в'їзду на Україну я навіть не уявляв собі, як сильно вона спустошена й яка маса народу загинула; а ось і тепер таку силу людей вигнано на службу, що не залишилося хліборобів, які потрібні, щоб засіяти хоча б стільки хліба, аби прогодувати самий край»²⁷⁸.

Структури соціальності

Соціальна структура Гетьманату постала на ґрунті, що мав достатньо різні базові соціальні показники – на одних землях, зокрема шести південних староствах Київського воєводства Речі Посполитої, здавна вкоренився козацький устрій, який впродовж багатьох десятиліть доволі успішно конкурував з офіційно визнаним владою устроєм Польсько-Литовської держави; на інших же, навпаки, шляхетські порядки пустили міцні корені, а козацтво виступало лише в ролі соціального маргінала. Ще десь «повітря міста робило людину вільною», а на Запорозжжі і прилеглих до нього землях найбільшою соціокультурною цінністю виступала козацька вольниця.

Чи не найбільш очевидно ці відмінності проявились у соціальному облаштуванні Правобережжя та Лівобережжя, освоєння яких протікало далеко не синхронно в часі, та й умови географічної близькості чи навпаки віддаленості від Степу (так званого «Дикого Поля») і войовничих народів, що його населяли, також суттєво позначались на соціальних структурах населення і характері соціальних зв'язків. Цю несхожість врешті вдалось використати правителям сусідніх держав для розколу козацької України по Дніпру й підпорядкування окремих її частин своїй владі.

Утім і після того, як з останньої чверті XVII ст. державотворчі потуги козацтва локалізувалися на теренах Лівобережної України, регіональні відмінності в соціальній організації Лівобережного Гетьманату також збереглися. Найбільш очевидно вони простежувались при порівнянні Півночі та Півдня Гетьманату. Адже історично так склалось, що на теренах північних полків було багато дрібної шляхти, яка в роки революції увійшла до середовища козацької старшини, зберігши за собою маєтності, лідерство у господарській діяльності та торгівлі. Натомість у південних полках, де перед революцією провідні позиції в господарському розвитку посідали або великі магнатські фільварки, або дрібні козацькі господарства, після утворення Української козацької держави шляхетського елементу було надзвичайно мало, а близькість

²⁷⁷ Лукашова С. Малороссия и малороссияне. С. 62.

²⁷⁸ Дорошенко Д.І. Нарис історії України. С. 130.

Запорозької Січі заважало козацькій старшині заповнити лакуну, породжену витісненням з регіону магнатського господарства.

Більше того, певні відмінності у політичному, соціальному й економічному устрої простежуються навіть у суміжних полках, здавалось би, одного й того ж регіону, як це, наприклад, можемо спостерігати в Миргородському і Полтавському полках. Так, у політичному плані Полтавський полк являє собою чи не взірцевий приклад розвитку військової демократії, коли практично кожні два-три роки товариство переобирає свою полкову старшину. Натомість у Миргородському полку впродовж 75 років полковницький уряд перебуває у руках старшинської династії Апостолів, а посади полкової старшини та частково сотників посідають родичі чи клієнти Апостолів. Відповідно й у сфері поземельних відносин, якщо в Полтавському полку немає великих землевласників, а земельний фонд зосереджується в руках представників кількох старшинських груп, то на Миргородщині лівова частка знаходиться в руках членів сім'ї Апостолів, або їхніх родичів і кривних.

Неабияк впливала регіональна специфіка і на якісні показники соціального облаштування полків. Скажімо, в Полтавському і Миргородському полках, особливо в південних сотнях, співвідношення поміж козацьким і некозацьким населенням була на користь першого, що особливо виразно проступала, якщо порівняти її з аналогічними показниками північних і центральних полків. Так само і в середовищі некозацького населення південних полків впадає в око переважання тут мешканців вільних військових сіл у порівнянні з селянами, що перебували в підданстві²⁷⁹.

В соціальній ієрархії Гетьманату горішні позиції посідала група вищої козацької старшини, до складу якої входили старшини, які посідали уряди генеральних старшин і полковників. З останньої третини XVII ст., тобто з моменту стабілізації суспільно-політичних процесів після бурхливих революційних часів, полковницька корпорація отримує зримі ознаки соціальної замкнутості, спостерігається тенденція до формування окремих полковницьких династій. Так, наприклад, владу в Миргородському і частково Лубенському полку впродовж майже століття – від 1666 і до 1757 р. – утримували представники роду Апостолів. У Стародубському полку можна говорити про існування полковницької династії Самойловичів, у Чернігівському – Самойловичів і Лизогубів, у Київському – Вольських, у Ніжинському – Жураковських, у Прилуцькому – Горленків і Галаганів, у Полтавському – Герциків, Левенців тощо. Хоч випадків прямої передачі пернача від батька до сина впродовж тривалого часу, окрім історії династичного урядування Апостолів, в Гетьманаті все ж не було.

Ще більшою мірою, аніж полковникам, тенденція успадкування влади від батька до сина була притаманна сотницькій корпорації. У Гетьманаті сформувалось чимало сотницьких династій, які зберігали владу впродовж багатьох багатьох десятиліть і, навіть, століття. Так, наприклад, в Борзнянській сотні

²⁷⁹ Детальніше див.: Горобець влада і соціум. С. 200–227.

упродовж 1654–1773 років владу утримували Забіли, в Мглинській в 1669–1732 – Єсимонтовські, в Топальській в 1669–1782 – Рубці, в Лохвицькій в 1679–1727 – Гамалії, в Олишківській в 1680–1773 – Шрамченки, в Городиській в 1687–1766 – Петровські, в Ічнянській в 1687–1752 – Стороженки тощо.

Загалом же вже на початок XVIII ст. практично вся вища козацька верства Гетьманату була тісно пов'язана між собою сімейно-родинними зв'язками. Такий стан справ, з одного боку, сприяв консолідації елітної верстви, а з іншого – суттєво гальмував її розвиток, звужуючи можливості для кооптації до вищих владних ешелонів найбільш гідних і заслужених у Війську Запорозькому козаків. Зрозуміло, що формування олігархічного принципу доступу до влади суттєво зменшував можливості козацького загалу впливати на владу в тій чи іншій її структурній частині. Утім, подібні процеси загалом були притаманні становим державам ранньомодерної Європи, і приклади з українських реалій були тут не винятком, а радше – підтвердженням правила.

Посідання козаком старшинського уряду несло із собою цілий ряд соціальних, економічних і політичних авансів і вигод. Так, в політичному плані посідання полкового уряду вводило старшину у найвищі ешелони української влади, надавало можливості для безпосередньої участі в управлінні країною, створювало сприятливі стартові позиції для обрання на гетьманство. Перебуванні на полковництві несло в собі й неабиякий потенціал соціального зростання. Прикладом такого стрімкого соціального злету може слугувати історія з укладенням Гадяцької угоди 1658 р., під час ратифікації якої на сеймі 1659 р. шляхетство отримали практично всі генеральні старшини, полковники і, навіть, деякі сотники Війська Запорозького. Кількома роками пізніше, навесні 1661 р., коли влада Речі Посполитої готувалася до ратифікації Чуднівської угоди, знову цілий ряд козацьких полковників було нобілітовано. При цьому українська сторона загалом ставила вимогу, аби козаків за особливі воєнні заслуги за поданням запорозького гетьмана король нобілітував без перешкод.

Аналогічним чином діяла й влада Московської держави. Під час візиту гетьмана Івана Брюховецького до Москви восени 1665 р. і з нагоди підписання нового варіанту гетьманських статей – Московського договору гетьману було пожалувано боярський чин, а цілому ряду старшин надано російське дворянство. До складу «обраних», котрих государ «пожаловал во дворяня», було включено генерального обозного, генерального суддю, генеральних осавулів, а також усіх полковників Війська Запорозького. А при сходженні на гетьманство Івана Мазепи в 1687 р. вища козацька старшина, дбаючи про легальні соціальні ліфти для себе і своїх нащадків, наполягла на включенні в текст Коломацьких статей положення про надання царською владою старшині дворянських звань.

Щоправда, зважаючи на негативне ставлення рядового козацького товариства до перспективи кооптації старшини до російського нобілітету, дворяни-неофіти не вельми активно послуговувалась в Україні отриманими від Олексія Михайловича титулами, хіба що у своїх зверненнях до Москви не забували

про це згадати. А ще, вочевидь, розглядали такі пожалування, як певну соціально інвестицію в майбутнє. Тим часом з останньої третини XVII ст. московська влада починає заохочувати козацьку старшину до вірної служби, крім дворянських звань, пожалуваннями почесними придворними чинами. І якщо гетьмани могли претендувати на боярство, то полковники – на чини стольників. Зокрема, у гетьманство Самойловича чин стольника отримав його небіж полковник гадяцький Михайло Самойлович-Галицький. У 1689 р. небіж гетьмана Мазепи Іван Обидовський також був пожалуваний цим чином.

Важливою матеріальною складовою винагороди за перебування у складі старшинської корпорації виступали рангові маєтності, надані старшині на час посідання ним конкретного старшинства. Розміри пожалувань залежали від рівня наближеності того чи іншого старшини до регіментаря та, звичайно ж, поточної політичної і соціальної кон'юнктури. У часи, коли становище гетьмана було непевне і він гостро потребував підтримки регіональних козацьких еліт, а соціальні настрої населення дозволяли виявляти правителям щедрість, пожалування могли бути значними й адресуватися чималій групі козацької старшини. Чи не класичними в цьому сенсі є приклад із входженням у владу влітку 1687 р. новообраного гетьмана Мазепи. За декілька років, у 1689-ому, активність гетьмана в роздачі маєтностей знову стрімко виросла, і причину цього дослідники вбачають насамперед у провалі Кримського походу й бажанні Мазепи заспокоїти ображені почуття козацької старшини принизливим відступом від Перекопу. Ще більш масштабними були роздачі маєтностей восени 1708 р. при сходженні на гетьманство Івана Скоропадського. Приклад останнього, щоправда, доволі деформований екстраординарними політичними умовами, що постали внаслідок зовнішньополітичної переорієнтації Івана Мазепи з Петра I на Карла XII, та, відповідно, небаченою досі активністю російської влади в процесі реформатування структури земельної власності в українській автономії, аби в такий спосіб підперти підважені виступом Мазепи власні позиції.

Не лише полковники і генеральні старшини були великими землевласниками, нерідко й сотники володіли значними маєтностями. Особливо, коли вони урядували в Прилуцькому, Ніжинському чи Стародубському полках і представляли добре знані в Гетьманаті старшинські роди Золотаренків, Стороженків, Кандиб, Маркевичів, Мануйловичів чи Лизогубів. Так, седнівський сотник Чернігівського полку в 1697-1698 рр. Стефан Бутович за універсалами гетьмана Івана Мазепи володів селами Боромики, Старосілля, Черевки, сільцем Хотивле, хутором Згуринським, слобідками Солонівкою і Кузничі, а також цілою низкою млинів, ґрунтів і сіножатей тощо²⁸⁰. Проте у переважній своїй більшості сотники на драбині майнової субординації Гетьманату займали не такі вже й горішні місця. Хтось із них мав власні ґрунти і села. Ще хтось до них додав і рангові маєтності (які, втім, не були значними – одне, максимум декілька сіл). Утім доволі численна частина урядників сотенного рівня мала

²⁸⁰ Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка. С. 504–521.

вдовольнятися іншими, значно скромнішими прибутками – дворами чи, навіть, окремими угіддями і привілейованим правом здійснювати певні промисли. Вельми промовистим у цьому сенсі є приклад з погарським сотником Стародубського полку Тарасом Гавриловичем, котрий перебрав сотницький уряд в 1681 р., причому, після того, як упродовж двадцяти років у Погарі сотникував його батько Гаврило Веремієнко. Тарас обіймав уряд ще довше аніж батько – цілих двадцять п'ять років, до моменту загибелі 1706 р. під Несвіжем у роки Великої північної війни. Тим не менше по його смерті на руках удови залишилась велика сім'я та всього-на-всього млин на р. Судость і заснована ще батьком покійного чоловіка Гаврилом Веремієнком слобода Волуєць.

Договір 1654 р. передбачав передавання старшині, зокрема полковникам, на ранг водяних млинів, володіння якими, варто наголосити, було неабияким привілеєм, оскільки гарантувало найбільші прибутки з тогочасних промислу. Матеріальна винагорода полковникам мотивувалась в угоді тим, що вони «росход великий имеют»²⁸¹.

Матеріальні вигоди від перебування на старшинстві не обмежувались перерахованими вище сферами. Значний дохід полковники мали від головування в полкових судах, де за сприятливих умов винагорода лише за розгляд однієї судової справи могла становити

«хутор с хатою, з выныцею изо всими угодами и с трома казанами, кром збожа в стогах будучого и молоченого, а до того взято хату, стоячую за мистом, з двором, и бчол тридцятеро и четверо [пнів], и дви пари волов»²⁸².

Або ж «волов пять, лошак и ручница з рогом», «быков два, овец двадцать и дви и жупан»²⁸³. Чималий прибуток забезпечували «покуховщина» і «показанщина» – збори, якими обкладалось виробництво і продаж спиртних напоїв, а також «військова мірочка» – податок з млинарського промислу. В окремих полках, де набуло розвитку бджолярство (в Переяславському полку, у Глухівській, Кролевецькій та Воронезькій сотнях Ніжинського полку), збиралась медова десятина. В Гадяцькому та Ніжинському полках, в яких культивувався тютюн, – тютюнова десятина. Універсальний характер мали різного роду ринкові й торговельні збори. Зокрема, з кожного возу, що прибував на ринкову площу, збирали так зване «возове». Але перед цим потрібно було заплатити «мостове» при в'їзді до міста, «перевозове» – коли доводилось долати водні перепони. Торгові десятини брались від продажу риби, тютюну, меду.

Немалі прибутки приносили полковникам і так звані «чиншовики» – некозацьке населення полку, яких старшина за спеціальну щорічну плату виводив з числа того поспільства, яке платило податки до Військового скарбу та

²⁸¹ Акты ЮЗР. Т.10. С. 462–465, 497–501.

²⁸² Левицкий О. Очерки народной жизни. С. 207

²⁸³ НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України. ІР. Ф.І, спр. 55257, арк. 4 зв.–5.; Левицкий О. Очерки народной жизни. С. 121.

виконувало різного роду «загальнонародні» повинності – лагодило дороги і мости, квартирувало у своїх дворах царське військо, сторожувало в полях і на міських мурах тощо.

Особливе місце в структурі соціальної ієрархії полкового рівня в Гетьманаті займали особи, котрі належали до категорії неурядової старшини або так званого «значного» товариства – заслужених у Війську Запорозькому козаків, що зазвичай раніше обіймали старшинські уряди чи були реальними претендентами на їхнє обіймання в майбутньому, або ж – члени їхніх родин. У середині – другій половині XVII ст. побутувало декілька термінів на її позначення: «товариш військовий», «товариш сотні», «товариш полковий», «заслужений товариш у Війську», «значний військовий товариш» тощо. Причому, спершу чітко розрізнялись лише сотенний і полковий рівні: товариш сотні й військовий товариш (товариш полку, значний товариш військовий). При цьому тривалий час терміни «товариш полку», «військовий товариш» та «значний товариш військовий» вживалися як синоніми. І лише з кінця 1680-х років у структурі полкового рівня неурядової старшини починає вирізнятися група «значних товаришів військових», що мала вищий соціальний статус. З'являється кількісно нечисленна група козаків, що отримує від гетьмана універсали про «особливу оборону» та звільнення з-під юрисдикції полковників, входячи тим самим у найближче коло гетьманського оточення. Відповідно й взаємозамінність звань зникає і чітко проявляється прагнення до диференціації статусу значних товаришів полку та значних товаришів військових, тобто привілейованої верстви в межах усієї козацької держави.

Саме для означення цієї соціальної групи гетьман Самойлович і запроваджує чин бунчукових товаришів. У гетьманування Івана Мазепи спостерігаємо подальшу кристалізацію групи, а вже в роки правління Івана Скоропадського відбувається остаточне оформлення інституту бунчукових товаришів. Бунчукові товариші виводились з-під суду й адміністрування старшини полкового рівня, підпорядковувались безпосередньо гетьманському уряду і виконували різноманітні доручення регіментаря: наглядали за забезпеченням козацького війська бойовими припасами, продовольством і фуражем, брали участь у судових засіданнях і проведенні судово-слідчих дій, супроводжували гетьмана під час виконання ними дипломатичних місій і самі здійснювали функції посланців. Під час військового походу бунчукові товариші перебували при гетьманові, виконуючи під началом генерального бунчужного функції особистої гетьманської лейб-гвардії. А ще за потреби призначались командирами великих військових підрозділів, комендантами фортець, форпостів чи порубіжних ліній.

За обсягом привілеїв і, відповідно, своїм службовим і соціальним статусом бунчукові товариші прирівнювались до полковників і генеральних старшин. І саме з числа бунчукових товаришів, починаючи вже з 30-х років XVIII ст., зазвичай відбувалися призначення на уряди полковників чи в члени гетьманського уряду. З цього часу належність до групи бунчукових товаришів обов'язково підтверджувалась спеціальним універсалом чи патентом гетьмана або

Генеральної військової канцелярії. А саме звання перетворюється у відповідний чин. У службовій ієрархічній драбині Гетьманату місце бунчукових товаришів знаходилось відразу після полковника, перед полковою старшиною. За переписом 1751 р. загальна кількість склала 214 товариша²⁸⁴.

В останнє десятиліття XVII ст. відбувається і виділення з середовища значного товариства найнижчого чину неурядової старшини – інституту значкових товаришів. На перших порах його представники отримували лише судовий імунітет, але з часом значкові, за аналогією з бунчуковими товаришами, повністю виводилися з-під влади сотника та переходили під присуд полковому суду і пряме управління полковника, формувала при ньому військовий почет, і при цьому мали права й привілеї, належні козацькому старшинському стану. Престижність звання визначалася передовсім його підпорядкуванням у полку лише полковнику, важливим службовим авансом – можливістю посідати вакантні уряди, а також привілеями у вигляді права на ґрунти, заняття промислами, звільнення від податків та інших пільг. Значковим товариш ставав за умови вписування його до числа значкового товариства в полковий чи окремий компут. Цьому передував універсал полковника з відповідним наказом.

Бунчукові і значкові товариші були найбільш інституційно впорядкованими групами так званої неурядової старшини Гетьманату. Утім їхнє становлення як окремих соціослужилих корпорацій не перекреслило існування й інших, менш консолідованих й інституційно оформлених, груп козацького товариства, які хоч і не посідали старшинських урядів, але володіли певним привілейованим статусом. Мова йде про так званих «значних військових товаришів», «знатних військових товаришів» та просто «військових товаришів». Зважаючи на той факт, що представники цієї групи, крім звільнення від сплати податків, участі в «загальнонародних» повинностях і розквартирування у своїх дворах російського війська, також виводилися з-під команди місцевого полковника і напряму підпорядковувались Генеральній військовій канцелярії, на ієрархічній драбині неурядового привілейованого товариства їхнє місце було нижче бунчукових, але вище значкових товаришів. Отож побутувала практика надання значковим товаришам після відбуття ними певного терміну службу в чині значкових звання значних військових товаришів.

Статус військового товариша закріплювався відповідним універсалом та фіксувався полковими реєстрами в які військові товариші вписувалися в полки. Перебування в статусі військового товариша могло стати щаблем у наближенні до корпорації бунчукового товариства. Як, власне кажучи, й посідання урядів полкової старшини. Перепусткою ж до групи військових товаришів могла стати як особиста служба претендента на посаді сотника чи котрогось із членів полкового уряду, так і «служба предков»²⁸⁵.

І хоч за представниками безурядової старшини не було закріплено на постійній основі певних посад, але саме вони склали найближчий резерв при

²⁸⁴ НБУ ім. В.І.Вернадського НАН України. IP. Ф. I, спр. 57343. арк. 1–112.

²⁸⁵ Там само. Спр. 57325–57343, арк. 6–6 зв.

заміщенні старшинських вакансій. Майже всі діти полковників і генеральних старшин у XVIII ст. розпочинали своє службове зростання саме з рангу бунчукових товаришів²⁸⁶ і нерідко з нього отримували призначення на полковництво чи на генеральні уряди.

Найчисленнішою же групою полкового козацького товариства були «козаки сотенніе». За своїм майновим рівнем, а відтак і відношенням до несення військової служби та відбування різного роду повинностей сотенні козаки в різний час поділялись за різними критеріями. Так, наприклад, згідно класифікацій переписів 1719 та 1721 рр., виділялися на такі групи: «козаки конные»; «козаки тяглые» або «козаки воли меючіе а коні не меют»; «козаки пішіе». Критерієм поділу козацького товариства на окремі соціальні групи виступає економічна спроможність – володіння конем (вочевидь бойовим), воловою упряжжю, що виступає мірилом спроможності несення в повному обсязі військової повинності. Козаки кінні становлять своєрідну еліту сотенних козаків. Фактично всі сотенні, городові і курінні козацькі урядники рекрутовані саме з цієї групи. У цій же групі перебувають і практично всі відставні старшини сотенного рівня. До числа кінного товариства, як правило, належать також вдови та нащадки померлих сотенних старшин. Певні риси до характеристики соціального статусу кінних козаків містить перепис 1721 р., де зокрема зазначено, що кінні козаки «непременно службу войсковою отправляют... якіе не годуют драгун»²⁸⁷. Тобто мова йде про козацтво, економічно спроможне до виконання військової служби, і таке, що виконує цю службу «непременно», і, водночас, звільнене – очевидно саме завдяки цьому – від сплати податків на утримання російських військ. Натомість козаки «тягли» (подеколи їх також називають козаками «воловіе» або «воловою самую упряж меючі») разом з козаками «пішими» та спільно «с посполитими людьми драгунам провіант и фураж допомагают вистарчити» або ж «якіе в сусентованю жолнір посполитим людям помощ чинят»²⁸⁸.

Слідом за бунчуковими і значковими товаришами або відразу за кінними козаками (коли як) у переписах і компутах фіксуються категорії «військових слуг». До їх числа зараховано вже згаданих раніше в контексті опису штату Генеральної військової артилерії й полкових артилерій – довбишів, армашів, пушкарів, палубничих, стойників, фурманів, коновалів, стайничих (стадників), трембачів, цілорників, піщалок, слюсарів тощо. Виокремлення військових слуг з маси тяглого і пішого товариства та розташування спільноти слідом за привілейованими групами безурядової старшини, вказує на її певний привілейований соціальний статус. Цей статус проявлявся передовсім у належності військових служителів «генерального» рівня до генеральної юрисдикції, тобто невідповідності сотенній і полковій адміністрації, а лише підпорядкування

²⁸⁶ Там само. Арк. 1–112.

²⁸⁷ Там само. Спр. 54481, арк. 2, 12 та ін.

²⁸⁸ Там само. Арк. 4, 116.

відповідній адміністрації того чи іншого генерального старшини. Відповідно, на полковому рівні військовий служитель підпорядковувався «профільним» членам полкового уряду. Важливим було й звільнення служителів від інших видів служби, окрім тих, що були безпосередньо пов'язані з їхньої військовою спеціалізацією. До того ж вони звільнялись від сплати загальних і місцевих податків і зборів, виконання різного роду трудових повинностей на користь Військового Скарбу чи «роботизн» місцевому старшині. Військовим слугам була передбачена й певна грошова оплата їхньої служби²⁸⁹.

Чи не найбільш чисельною групою військових слуг була соціальна група «козаків курінних» або «курінчиків». Ця група почала формуватися ще з перших років існування козацького Гетьманату і в роки гетьманування Івана Скоропадського в Україні існувала вже доволі розгалужена мережа таких спільнот. У функціональні обов'язки курінчиків входило завдання формувати особистий почет значного товариша Війська Запорозького, що супроводжував його у військовому поході та прислужувався в мирний час. Винагородою ж за таку службу було звільнення від виконання тих загальнонародних повинностей, які поширювались на сотенних козаків. Крім того, значний козак, під орудою якого перебували курінчики, брав на себе утримання своїх підопічних під час походу.

Групу найбільш значного, упривілейованого військового товариства, членам якої дозволялося мати такий військовий почет, формували гетьман, генеральна і полкова старшина, сотенні урядники, а безурядові, проте заслужені у Війську Запорозькому товариші. Вписування козаків до категорії курінчиків серед іншого дозволяло звільнити їх від участі в походах і залишити для прислугування на старшинському дворі.

Ще однією особливістю соціального облаштування полків є наявність у середовищі козацького товариства таких груп «особливого товариства» як «вовкогони», «пташники», «мисливці», «бобровники». Соціальна категорія різного роду мисливців – згаданих «вовкогонів», «пташників», «бобровників» тощо – мала тісний генетичний зв'язок з групами королівських і приватно підданських мисливців Речі Посполитої, які за виконання обов'язків заготівлі дичини для королівського та панських столів наділялись певними привілеями. До середини XVII ст. вони належали до середовища посполитих королівщин чи панських підданих, а після соціальних зрушень, обумовлених революційними подіями, увійшли до козацького товариства. Більше того, відтепер вони чинили свій промисел не на користь приватних осіб, а – Війська Запорозького, точніше сказати, вищих його старшин, передовсім гетьмана. І за це були взяті під протекцію гетьмана. Причому, виконання мисливських обов'язків, згідно історіографічних уявлень, «прив'язувалось» до несення служби «при боці регіментаря», а географічно розселення цих специфічних громад локалізувалось переважно на Сіверщині – в Стародубському, Чернігівському і Ніжин-

²⁸⁹ Горобець В. Військові служителі в Гетьманщині: групи, статус, соціо професійна організація// Укр. історичний журнал. 2019. № 3. С. 4–24.

ському полках, та на півдні Лівобережжя – в Лубенському полку, зокрема Смілянській сотні²⁹⁰.

Як впливає з універсалу гетьмана Самойловича (1684), особливий статус бобровників полягав уже в самому праві здійснювати полювання на бобрів, в той час, як інші козаки і посполиті чинити такий промисел було заборонено. Самойлович однозначно трактував промисел як виняткову монополію Військового Скарбу, здійснювати який, «ведлуг здавна ухваленого звичая», мають право лише уповноважені гетьманською владою особи. Відтак, якби хтось наважився «скритне ходячи, желізами звір водний зловляти и перешкоду чинити», то в таких порушників гетьман наказував відбирати трофеї і мисливське начиння, а їх самих присилати до гетьманської резиденції для покарання²⁹¹. За виконання своїх обов'язків бобровники звільнялись від виконання різних загальнонародних повинностей, більше того гетьман вимагав від сотників, аби ті не притягали бобровників під свою владу і не мали жодного до них відношення, аби лишень вони «вкупе з товариством своим бобровницким нам услуги свои в ловленю звіру отдавали»²⁹².

Ще одне з відгалужень більш широкої групи військових мисливців склали так звані стрільці. Попри, здавалося б, функціональну тотожність соціального інституту, у джерелах вони представлені роздільно: скажімо, в присяжних книгах Стародубського полку 1718 р. в реєстрі мешканців Мглинської сотні, котрі «для вирности государю царевичу Петру Петровичу выконали присягу», окремо записано 22 стрільців й окремо 4 бобровників²⁹³. Так само і в переписних книгах Стародубського полку початку 1720-х рр. окремо записано стрільців, й окремо бобровників. Універсал гетьмана Данила Апостола 1727 р., адресований лубенському полковнику, містив важливе уточнення щодо соціального статусу групи: смілянським стрільцям наказувалось «для всяких войсковых услуг» бути при гетьманському дворі, а смілянському сотнику заборонялось їх притягувати до будь-яких полкових і сотенних служб і не мати жодного до них діла. Відповідно, у похід стрільці були зобов'язані також виступати при гетьманській особі²⁹⁴.

Матеріал, що стосується статусних характеристик соціальної групи стрільців, серед іншого є ще й доброю ілюстрацією тези щодо розмаїття соціальної організації в Гетьманаті. Так, зокрема, з матеріалів переписів Миргородського полку впливає, що на півдні Гетьманату, зокрема у Власівській,

²⁹⁰ Горобець В. Малі соціальні та соціо професійні групи Гетьманату: «курінчики», «стрільці», «протекціанти», «дворяни» // Соціум: Альманах соціальної історії. Вип. 8. 2008. С. 184–201.

²⁹¹ Універсали українських гетьманів. С. 800.

²⁹² Плохинский М. Материалы до истории внутренней жизни... / Приложение № 3; Мякотин В. Очерки социальной истории Украины. Т.1. Вып. 3. С. 41.

²⁹³ Присяга Стародубського полку 1718 року / Упоряд. І. Ситий, С. Горобець. Чернівці, 2017. С. 188.

²⁹⁴ Горобець В. Малі соціальні та соціо професійні групи Гетьманату. С. 184–201.

Потоцькій і Кременчуцькій сотнях, існували й «особливое товариство сотни... именуется стрільці куреня пна полковника миргородського»²⁹⁵. Так само і в Київському полку існувала соціальна група стрільців, яка підпорядковувалась тамтешньому полковнику, а не гетьману. При цьому статусні показники стрільців північних полків Гетьманату істотно відрізнялись від тих, що спостерігалась у південних полках, зокрема Миргородському. Так, універсал гетьмана Апостола стрілецькому отаману Чернігівського полку від 6 листопада 1727 р. не лише підтверджував належність тамтешніх стрільців саме до гетьманського двору, а й наголошував на обов'язковій їх участі в походах, «когда случай позовет», саме «при при бытности Гетманской без всяких ухилокъ неотменно... где повелено будет»²⁹⁶. Аналогічним чином визначалось і місце мглинських і смілянських стрільців – «при дворе нашомъ войсковую службу без жадныхъ ухилокъ»²⁹⁷. Натомість миргородські стрільці, «котрим видається з дому его [миргородського полковника] кони и оружие, а когда позовет военный случай до походу, тогда оним видається и харч з дому пна полковника»²⁹⁸. Зважаючи на регіональну прив'язку служби стрільців на прикордонні та їх доволі значну кількість, полкова старшина задіювала їх не лише для мисливського промислу, але й до виконання певних функцій з охорони кордону, а під час походів – формувала з них окремі військові підрозділи.

Некозацьке населення Гетьманату поділялось на три великі групи: міщани, особи духовного звання, поспільство. Утім, далеко не завжди межа між посполитими та міщанами проходила чітко. Наприклад, у переписних книгах Полтавського полку до категорії міщан уписано як жителів власне міст і містечок полку – Полтави, Старих і Нових Санжар, Великих Будищ, Біликів, Соколки, Кобеляків, Кишеньки, Переволочної, Царичанки, так і окремих сіл, наприклад, Мачох.

У середовищі міщан розрізняли групи: «купецкіє і торговые міщане»; «посполитые тяглые»; «посполитые пішіє»; «цеховые». Нерідко в купецькому середовищі виділяли міщан, «болшим промыслом бавячихся», і – «средним промыслом бавячихся»²⁹⁹.

При описі поспільства, насамперед, зауважувалось чи належать вони до ратуші (тобто є жителями вільних військових сіл) чи перебувають у підданстві приватній особі або ж церковній корпорації. По тому кожна з категорій, виділених на підставі соціальних зобов'язань, поділялась за майновим цензом,

²⁹⁵ НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України. ІР. Ф. І, спр. Компут всего полку Миргородского..., зревизованный року 1723, арк. 74, 76, 80.

²⁹⁶ Васильєва О.О. Стрільці в структурі козацького стану (друга половина XVII–XVIII ст.) // Гілея. Київ, 2011. Вип. 52. С. 188.

²⁹⁷ Плохинскій М.М. Матеріали для історії внутрешней жизни. С. 109; Васильєва О.О. Стрільці в структурі козацького стану. С. 188.

²⁹⁸ НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України. ІР. Ф. І, спр. Компут всего полку Миргородского..., зревизованный року 1723, арк. 74.

²⁹⁹ Там само. Спр. 54480, арк. 1–132; спр. 54335, арк. 1–419.

наприклад на «грунтових», «малогрунтових», «убогих» і «весьма убогих». Уже за місцем розташування у матеріалах переписів можна класифікувати як соціально значиму категорію поспільства людей, які займались торгівлею: «посполитих болшим промыслом бавячихся» і «посполитих неболшим промыслом бавячихся». Горішню частину соціальної ієрархії поспільства формують також виборні й призначені власником війти, старости, бурмистри, десятники, сотенні збирачі і комісари, комісари городові і комісари овечих заводів, десятники та осавульці, які зазвичай в матеріалах переписів не підлягають диференціації за майновими ознаками, а лише за соціо-професійними.

Значну частину населення міст і сіл Гетьманату складали категорії напівзалежних, перехідних верств як вихідців з козацького товариства, так і поспільства. Одну з таких перехідних груп складали так звані протекціанти. До цієї категорії могли потрапити як посполиті, так і рядові козаки, котрі визнавали над собою протекцію впливового патрона, котрий звільняв їх чи то від несення військової, так званої сотенної служби, якщо мова йшла про козаків, чи від виконання загальнонародних повинностей і сплати податків посполитими. І за таку опіку над собою зобов'язувались платити своїм протекторам певними службами чи виконанням повинностей. Зрозуміло, що найбільшими можливостями для вербування протекціантів володіли гетьман і полковники, відповідно, саме в них їх було найбільше. Але також мали протекціатів й інші представники старшинського корпусу, монастирі, а з 1730-х років серед протекторів бачимо й високопоставлених представників імперської влади.

У правовому відношенні такий статус посполитих міг отримувати закріплення гетьманськими універсалами або ж міг базуватись на традиції: «которые здавна до двору его послужны безуниверсальные»³⁰⁰. Стосовно повинностей цієї соціальної групи цікаве зауваження містить перепис 1732 р. у відношенні десяти «гетьманських протекціантів» з міста Кобеляки, а саме бондарів кобеляцьких, «которые драгун не кормят, но толко в дворец рейментарский переволочанский бочки для войскового тамошнего провианту по требованию делают, а для каждой бочок рубают обручи в лесах обивательских»³⁰¹. Восьмеро «гетьманських протекціантів» з Переволочної (ковалі, слюсар, бондар тощо) також були звільнені від загальних повинностей поспільства, натомість «до двору рейментарського заслуговували»³⁰². У відношенні келебердинських «протекціантів» у переписі зазначено, що вони є посполитими «крайне убогими з обивателями повинность не одбывают потому что ежегод до гварнизонов в Полтаву і Переволочную посылаються на роботу»³⁰³.

Жодного соціального чи кар'єрного авансу від перебування в статусі протекціанта козаки чи посполиті, як правило, не отримували. Швидше навпаки, логіка розвитку соціальних процесів вказувала на те, що саме вони мали всі

³⁰⁰ Там само. Спр. 54335, арк. 419.

³⁰¹ Там само. Арк. 419зв.

³⁰² Там само. Арк. 481.

³⁰³ Там само. Арк. 482.

шанси найпершими потрапити у позазаконічну залежність від свого протектора і перейти до нього в підданство.

До певної міри близькою до протекціантів за своїм соціальним статусом і ставленням до виконанням «загальнонародних» повинностей була група «дворян». З опису соціального статусу «дворян» полтавського сотника Григорія Черняка із села Гавронців випливає, що останні «на его грунтах мешкали... на службу его определенные крайне убогіє»³⁰⁴. У випадку з дворянами полтавського полковника Василя Кочубея, що мешкали в селі Жуки, міститься уточнення щодо їхнього соціального походження – «дворяне полковника полтавського з мужиков»³⁰⁵.

Кількісно чисельнішою за протекціантів і дворяни була перехідна група так званих підсусідків. Підсусідки – це особи, які, як правило, не мали власного господарства і проживали в чужих дворах, та на певних умовах обробляли чужу землю і допомагали по господарству її власнику. Такими власниками могли бути як козацька старшина і заможні козаки, так і заможні міщани й посполиті, а також монастирі та окремі священники.

Спершу перехід у категорію підсусідків звільняв від сплати «загальнонародних» податків і виконання повинностей на користь Військового Скарбу, але водночас започатковував процес переходу особи у підданство. Проте вже з початком XVIII ст. гетьманська влада вдається до цілого ряду законодавчих ініціатив, покликаних не допустити втрат Військового Скарбу через перехід козаків і посполитих у категорію підсусідків. Так, універсал гетьмана І. Мазепи 1701 р. підтверджував їхні зобов'язання щодо утримання компанійців і виконання загальних громадських робіт. Звільнялись від «подданских тягаров» за гетьманським універсалом лише ті з них, хто в «козацких хатах живучи, жадних своих кгрунтов не мают, а тилко на услуже господаров своих будучи, самим у людей зароботком живятся»³⁰⁶. А сенатський указ від 16 квітня 1723 р. загалом передбачав повсюдне стягування державних поборів із підсусідків³⁰⁷. Трохи згодом, у серпні 1734 р., імператриця Анна Іоаннівна своїм указом підтвердила, що податки на державу мусять сплачувати всі тяглі верстви Гетьманату, в тому числі й підсусідки³⁰⁸.

Щодо своєї внутрішньої структури, то у XVIII ст. підсусідки являють собою доволі строкату соціальну субстанцію: «подсоседки козаціе, которіе в чужих хатах живут, своего грунта не имеют, кормлячися з зажону и другой роботизни», колишні «скупленные козаки»; «убогие з зароботков питающиеся»; «были козаками и попродавши свои грунта, на них же грунтах живут, а от консистентов остаются волни»; «з мужиков, а живут в дворах чина козаczego, их угодиями». У ревізії Прилуцького полку 1729 р. підсусідків розділено

³⁰⁴ Там само. Арк. 54.

³⁰⁵ Там само. Арк. 42.

³⁰⁶ Цит. за: Константинович Н.А. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Чернигов, 1885. Вып. 4: Полк Стародубский (Дополнение). С. 43–44.

³⁰⁷ ПСЗ. Т. 7. С. 50.

³⁰⁸ Там же. Т. 9. С. 397.

на «можных», «убогих», «весьма убогих», «весьма нищетных», «крайне убогих на земле помещицы»³⁰⁹. Крім того, існували й «многие» підсусідки, котрі «оставляя свои пахотные и другия земли, бродят из места на другое., остаются навсегда без грунтов, под именем подсоседков, работая лениво за корм и напой вином»³¹⁰.

Водночас, не можна стверджувати категорично, що підсусідки були обов'язково найбіднішими членами соціуму. Частина з них була «пішими», а частина мала коня чи, навіть, декількох коней. І скажімо, за ревізією 1751 р. в Переяславському полку проживало 1286 піших підсусідків і 636 кінних, у Прилуцькому, відповідно, 1344 та 657, а в Київському – 552 та 280. У Ніжинському полку наприкінці 1730-х років з 2723 приватних і козацьких підсусідків велику худобу (коней, биків, волів) мали 632 особи, в той час, як з усіх 1689 посполитих – тільки 120³¹¹.

Доволі помітною є нерівномірність поширення практики переходу в категорію підсусідків у різних регіонах Гетьманату. Показовим підтвердженням цьому є вже хоч би щойно представлена статистика по кількох полках, з якої видно, що в той час як у Переяславському полку ревізія 1751 р. сумарно зафіксувала 1922 особи в статусі підсусідків, то в Київському таких було виявлено вдвічі менше – лише 832. Помітною є нерівномірність побутування цього соціального явища і в межах одного й того ж полку. Наприклад, за ревізією 1732 р., на Полтавщині соціальну групу козацьких підсусідків було обраховано в 213 родин. При цьому в Царичанській сотні до цієї соціальної групи зараховано 21 родину, в Кобеляцькій – 48, а в Нехворощанській – лише одну. Подібну диспропорцію на в'язд чи не можна пояснити лише таким собі регіонально вибірковим економічним занепадом частини козацького загалу. Вочевидь, на поширення подібних практик вплинула специфіка господарського освоєння різних земель.

Загалом же соціальна структура Гетьманщини впродовж усієї її історії й перебувала у стані певної дифузії, спричиненої як імманентними процесами, так втручанням імперської влади в соціальне життя автономії. Спільноти, які його формували, перебували в постійному розвитку, змінюючи свої кількісні та якісні показники, модернізуючи соціальні статуси і пристосовуючись до нових реалій. Але попри те, що, у ній чітко простежується побутування певних стійких правил і традицій. У числі останніх виразно виділяється тенденція до збереження виокремлення із козацького загалу (так званих сотенних козаків) як упривілейованої верстви козацької старшини (яка, утім, не була однорідною за походженням і своїм соціальним ресурсом), так і окремих соціальних і соціо професійних груп, представники яких за виконання специфічних службових обов'язків винагороджувалися певними соціальними й

³⁰⁹ НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України. ІР. Ф. 1, спр. 55425, арк. 1–15.

³¹⁰ Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Т. 1. С. 88, 123, 131, 214, 346; Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка. С. 115.

³¹¹ ЦДДА України. Ф. 51, спр. 6048, арк. 42зв. – 43.

економічними привілеями, об'єднувалися в окремі автономні локальні групи. Доволі чисельною та різною за своїми номенклатурними показниками була конгломерація служительських груп, котрі розрізнялися як за підпорядкуванням (одні несли службу цілому Війську Запорозькому, інші – його окремим старшинам, ще хтось служив міським органам управління), так і за характером службових обов'язків (задіяність у військовій справі, опікування фінансовою сферою або служба в канцелярії). Належність до тієї чи іншої групи – як це зазвичай і відбувалось у станових ранньомодерних соціумах – визначало соціальний престиж особи та пакет соціальних привілеїв, джерела матеріального забезпечення, обсяг і якість зобов'язань і повинностей. Привертає увагу й той факт, що попри понад столітню історію розвитку в межах козацької держави так і не було вироблено уніфікованої моделі соціальної стратифікації, тут продовжували існувати відмінності у суспільному облаштуванні полкових утворень, які все ще не справляли враження гомогенної соціальної субстанції. Причому остання обставина аж ніяк не свідчила про державну недорозвиненість Гетьманщини, а радше вказувала на генетичну спорідненість із Річчю Посполитою, для котрої таке розмаїття було явищем звичним, і від якої козацька державність успадкувала чимало проявів соціальної, військової, політичної організації, звісно ж, прилаштувавши їх до нових потреб. Важливо наголосити, що намагання сучасного дослідника чітко впорядкувати соціальну структуру ранньомодерного соціуму, ґрунтуючись на законах формальної логіки, далеко не завжди має перспективу увінчатись успіхом. Адже для того часу багато важили прецеденти, традиції, а отже залишалось чимало простору для певного змішування різних ціннісних соціальних характеристик в одному соціальному явищі, що не дає підстав для чіткого диференціювання.

ПІСЛЯМОВА

Веспасіян Коховський – історик й один з найяскравіших польських поетів барокової доби, котрий між іншим уславив себе ще й авторством чималої колекції добірних афоризмів, уклав один з них і в уста Богдана Хмельницького: «Збудоване руками можна руками й зруйнувати». Фраза, нібито, була промовлена чигиринським сотником 1639 р. у відповідь на питання великого коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського, як він оцінює потужність укріплення шойно відбудованої Кодацької фортеці. Фортецю й справді за неповних десять літ за наказом Хмельницького козаки зруйнували. А ось щоб зруйнувати збудовану вже самим Хмельницьким і його соратниками Українську козацьку державу, царській владі знадобилось більше сотні років. І якщо народження нової держави відбулось на хвилі небаченої досі соціальної активності як козацтва, так і широкого представництва інших станів і груп тогочасного українського соціуму, розігрітих революційною стихією, то її знищення протікало вже через реалізацію низки зовні непримітних обмежувальних заходів, бюрократичних процедур і постанов імперського центру, які поступово, крок за кроком ліквідовували то одні, то інші здобутки революції, усували усталені нею державний уклад і характерну специфіку владних відносин, уніфікуючи їх до загальноімперських зразків. І таким чином поступово, але неухильно, звужували автономію козацької держави, аби в зручний для імперії момент остаточно ліквідувати й саму цю державу.

І що цікаво, в інструкціях чиновникам, назначеними її ліквідаторами, Катерина II відверто ставила завдання «зручними способами» привести Україну («Малоросію»), разом з подібними ж «провінціями» – Ліфляндією і Фінляндією, «до того, аби вони обрусіли і перестали б дивитися, як вовки в ліс»³¹² (Пізніше дослідники охарактеризують таку політику Російської імперії як «інституційну русифікації» – себто таку форму інтеграції, що «мала б призвести до однорідності, спершу адміністративної й економічної, згодом інституційної і соціальної, і нарешті культурної»³¹³). А ось у маніфестах, призначених для оприлюднення, мотиви ліквідації тих чи інших інституцій, норм і традицій козацької державності імперська влада завжди подавала у принципово іншому, спотвореному світлі, вдаючись до відвертих політичних оксиморонів.

³¹² Таємну інструкцію Єкатерини II А. А. В'яземському опубліковано в: Чтения ОИДР. 1885. № 1. С. 104.

³¹³ Raeff M. Uniformity, diversity and the imperial administration// Osteuropa in Geschichte und Gegenwart: Festschrift für Gunter Stokl zum 60 Geburtstag, Cologne, 1977. P. 112.

Порушення всіх попередніх угод між Військом Запорозьким і правлячою династією Романових, в тому числі й базового – договору Богдана Хмельницького з Олексієм Михайловичем 1654 р., трактувалось як виконання цих самих угод. Руїнація традиційного укладу Гетьманату, непорушність якого була гарантована царськими грамотами, – як виправлення незчисленних непорядків, зловживань і утисків, якими, нібито, було переповнене життя автономії. Отож маніфести російських імператорів й імператриць з оголошеннями про чергові обмеження української автономії сповнені апеляціями до непорядків в Гетьманаті й прагнень імперської влади навести там лад: «понеже многие жалобы до нас доходят от малороссийскаго народа о налогах и непорядках (выписать несколько важных имен), которые чинятца против договоров гетмана Богдана Хмелницкаго»³¹⁴; «понеже императорское величество, соболезнуя о подданных своих, дабы каждому... во всем суд был праведный и безпродолжительной»³¹⁵ тощо. І лише підручні імператора в дискусіях між собою визнаватимуть очевидне: «блаженные памяти Е. И. В. в том намерении гетмана в Украине не учинил и у полковников и старшины власти убавил, дабы Малую Россию к рукам прибрать»³¹⁶.

Важливий нюанс для розуміння імперської політики щодо Української ранньомодерної держави містила таємна інструкція Катерини II генерал-прокурору Сенату князю А. А. В'яземському 1764 р. Формулюючи стратегічний задум у вирішенні «українського питання», імператриця наголошувала: «коли в Малоросії гетьмана не буде, слід докласти всіх зусиль, щоб доба та ім'я гетьманів щезли»³¹⁷. І ось це завдання реалізовували вже не лише чиновники – сучасники імператриці, а й наступні покоління імперських інтелектуалів, які воліли не помічати Україну, а тим паче якісь там прояви української державності, натомість наполегливо плекали образ бездержавної «Малоросії», повторювали демагогічні заяви офіційних маніфестів імператорів й імператриць про нечуваний безлад і нестерпний гніт, що, нібито, панували в ній, аж поки імперська влада їх не виправила. Чергове загострення імперських комплексів в сусідній державі, що розгортається на наших очах, вкотре актуалізує російський імперський ресентимент по відношенню до України і в російській історіографії. Там знову штучно виводиться зі вжитку політонім «Україна», всіляко затушовуються згадки про ранньомодерну державність на її теренах, натомість провідним стає тренд на ретрансляцію тез маніфестів Петра I й Катерини II про «непорядки», «зловживання» й «утиски» в «Малоросії». На цьому ґрунті й вибудовується історіографічне підпертя ідеологемі про лагідну й турботливу імперію, яка наводила в «Малоросії» лад, та, відповідно, неспроможність останньої самотужки справитись з цим завданням. Але чи дійсно це так?

³¹⁴ РГАДА. Ф. 248, оп. 29, дело 18, л. 346; Законодательные акты Петра I: Сборник документов. Москва–Ленинград, 1945. С. 251.

³¹⁵ Источники малороссийской истории. Ч. 2. С. 322.

³¹⁶ Сб. РИО. Т. 55. С. 60.

³¹⁷ Чтения ОИДР. 1885. № 1. С. 104.

Як впливає з аналізу представленого в книзі матеріалу, інституційне й соціокультурне облаштування козацької держави відбувалось за рахунок вдалого поєднання традицій козацького самоврядування, що панували на Запорозькій Січі, та досвіду й політичної культури, запозичених козацькою елітою в Речі Посполитій. Щодо останнього, то, звичайно ж, на початку революції провідною тенденцією виступає прагнення докорінного зламу й викорінення з теренів козацької України старої річпосполитської моделі державності. Відповідно, на перших етапах державного будівництва домінує вплив традицій Запорозької Січі, яка перед цим упродовж тривалого часу виконувала певні функції політичної репрезентації неформального юридично, але існуючого фактично козацького стану. На практиці це вилилось в утвердженні засад прямої демократії, ліквідації станового судочинства й позаекономічного примусу та й, загалом, будь-яких перешкод для соціальної мобільності, масового перерозподілу земельної власності «правом шаблі» тощо. Утім, генетична спорідненість політичних культур Гетьманату та Речі Посполитої була настільки очевидною, що, навіть, у часи найрадикальнішого зламу старої держави, паростки нової так чи інакше взорували на свого попередника. Найочевидніше це проглядається у царині військового будівництва, де модель мілітарна модель Гетьманату, серцевинною якої виступало іррегулярне станове козацьке військо, а регулярні підрозділи зтяжного війська і артилерія органічно доповнювали його, по-суті, копіювали відповідний досвід Речі Посполитої. По мірі ж ускладнення державного життя в Гетьманаті запорозькі впливи маліють, натомість у різних царинах суспільного облаштування актуалізується досвід Речі Посполитої. Рецепція річпосполитських моделей і практик з часом стала помітною чи не в усіх сферах державного життя – судочинстві, соціальних відносинах, самоврядуванні й способах політичної репрезентації. Що, однак, не призводить до повного нівелювання досвіду Запорозької Січі. Кінетичний заряд революції середини XVII ст. виявляється настільки потужним, що освячені нею гасла справедливого укладу суспільного життя, утвердження козацьких вольностей і ліквідації найтяжчих форм соціального гніту поспільства зберігають свою актуальність упродовж усієї історії розвитку козацької державності.

Найвиразніше модель співіснування цих різних за своїм сутнісним наповненням тенденцій суспільного розвитку проявились у царині судочинства. Уже на початку революції систему станових судів Речі Посполитої було зруйновано, при цьому судоустрій максимально спростився, взявши за зразок для свого розвитку січове судочинство і модель судових інстанцій реєстрового козацтва першої половини XVII ст. Процесуальну сторону судочинства було максимально спрощено й ліквідовано звичну формалізацію судового процесу, а домінуючі позиції в процесуальному провадженні набуло звичаєве право, натомість значення писемних правових кодексів зведено нанівець. Але вже з останніх десятиліть XVII ст. до українських судів (принаймні полкового рівня) активно повертаються відомі в Україні з річпосполитських часів Литовські

Статути, Магдебурзьке право, Саксонське Зерцало. Ще більше цьому сприяли реформи судочинства гетьмана Павла Полуботка 1722–1723 років та започатковані Іваном Скоропадським і Данилом Апостолом процеси кодифікація українського права 1720-х – початку 1730-х років. Незавершена ж судова реформа Кирила Розумовського 1760-х років загалом була покликана реанімувати в Україні систему земських, гродських і підкоморських судів і тим самим, по-суті, повернути українське судочинство на 200 років назад, у часи реформ Зигмунда Августа.

Але, що важливо, аналізуючи судову практику козацької держави, помічаємо цікавий алгоритм застосування норм писемного права: в разі виникнення правових колізій між статтями писемного права та звичасвими нормами, судді переважно зважали саме на останні, адже вони, як правило, пропонували менш жорстокі види покарання. А суддям в Гетьманаті, які були тісно пов'язаними з тією спільнотою, де був вчинений злочин, більше йшлося не стільки про покарання злочинця чи дотримання в непорушності букви закону, стільки про збереження спокою громади та викорінення конфлікту.

Найбільш очевидним розрив з практикою Речі Посполитої, звичайно ж, помітний в царині соціальних відносин – революція середини XVII ст. увінчалась тут кардинальними трансформаційними зрушеннями. Передовсім вони проявляються в утвердженні козацького стану в якості провідної упривілейованої соціальної верстви Гетьманату. Служба в козацькому війську, підтверджена перебуванням в компуті певного полку, відкриває шлях до володіння землею, звільнення від сплати податків і виконання так званих «всенародних повинностей», дозволу на здійснення прибуткових промислів і доступу до ряду економічних преференцій. Водночас соціальна активність посполитих в часи революції виливається у масштабну Селянську війну, за результатами на теренах козацької України було ліквідовано фільварково-панщинне господарство, що базувалось на особистій залежності селян і, відповідно, їхньому позаекономічному примусі, й утвердились індивідуальні господарства особисто вільних селян. Відновлення кріпацтва відбувалось повільними темпами й завершилось уже після ліквідації Гетьманату в результаті відповідних реформ Катерини II.

Стосовно ставлення гетьманського уряду до представників шляхетського стану, то найперше в цьому контексті пригадуються категоричні заяви Хмельницького на переговорах з королівськими комісарами в Переяславі в лютому 1649 р.: «не залишиться мені і нога жодного князя і шляхетки тут на Україні»³¹⁸. Але водночас гетьман не заперечував проти бажання шляхти «з нами хліба їсти», обов'язковою ж умовою для цього мало бути «послушенство» шляхти Війську Запорозькому. І справді, та частина православної шляхти, яка залишається на підконтрольних гетьманському проводі землях і визнає зверхність гетьмана, зберігає свій привілейований статус і, навіть, отримує

³¹⁸ Памятники, издаваемые Киевскою комиссиею для разбора древних актов, Киев 1898, т. 1, с. 321.

підтримку з боку гетьманського уряду в справі його збереження. І з часом вона органічно інтегрується в середовище козацтва (переважно у статусі старшини чи знатного військового товариства), переносячи при цьому в нове соціальне середовище чимало традиційних соціокультурних практик коронного нобілітету. Чи не найбільш промовистою з них є практика активного запозичення козацьким «панством» у свого шляхетського попередника моделі патроніально-клієнтарних зв'язків. Крім того, при порівняльному аналізі магнатських дворів в Речі Посполитій з гетьманським двором і дворами впливових полковників Гетьманату легко верифікується подібність в організації функціонування двору, службової структури дворової служби та соціального складу двірні тощо. З кінця XVII ст. в Гетьманаті проявляється ще одна характерна для Речі Посполитої практика – формування вищою козацькою старшиною, головним чином полковниками, приватних армій – різноманітних відділів «курінчиків» і «стрільців», загонів бояр і «дворян».

Загалом з останніх десятиліть XVII ст. в козацькій Україні активно протікає процес консолідації соціальної еліти. Утім, його завершення відбувалось уже в часи, коли Російська імперія намітила чіткий курс на ліквідації автономії Гетьманату та знищення будь-яких проявів самобутності української станової державності. Відсутність же повноцінної інституційованої еліти в умовах становлення соціальних і владних інститутів позбавляло Гетьманат важливих базових умов для розбудови повноцінного політичного представництва у вигляді сейму і сеймиків, станового судочинства тощо.

Але й у цьому питанні не варто перебільшувати елемент неорганізованості й домінування охлократичної стихії в козацькому середовищі. Однією з підставових засад суспільної організації Гетьманату було сприйняття козацтвом – його тогочасним «політичним народом» держави як «спільної справи», де воля більшості і визначає напрям її розвитку. Для українського козацтва поняття колективної волі посідало центральне місце в системі громадянських цінностей від самих початків його самоорганізації, вивершуючи піраміду ціннісних категорій, принципів і установок публічної поведінки, утілюючи в собі рівність, свободу громадянського голосу, чуття товариства як корпоративної рицарської належності та солідарності. Головна різниця між новою козацькою «Річчю Посполитою» та її класичною попередницею в цій царині суспільного життя полягала лише в тому, що на відміну від Польсько-Литовської держави, де існувала струнка система прямої й опосередкованої демократії, у Гетьманаті від початків його існування реалізація колективної волі відбувалася переважно через функціонування загальних військових рад, тобто, у формі прямого волевиявлення усіх без винятку повноправних представників козацької рицарської корпорації. Але й тут, якщо аналізувати тенденції розвитку інституту військових рад, не складно помітити, що напрям еволюції інституту був загалом суголосний річпосполитським практикам. Розширення функцій військової ради і, відповідно, піднесення її статусу до рівня інституту державної влади, наочно демонструвало неефективність загальновійськової ради

та її невідповідність тим завданням, що їх формував порядок денний поточного політичного життя. Тож в умовах ускладнення соціополітичної структури Війська Запорозького та перебирання ним на себе державних функцій, поступово впроваджують в політичні практики Гетьманату інституцію, що віддалено нагадувало аналог представницького органу – старшинська рада чи, в пізнішій версії, з'їзд старшини. Старшинська рада в процесі становлення козацької державності стає не лише важливою, а й обов'язковою законодавчо-розпорядчою інституцією Гетьманату. Освячений традицією порядок вирішення важливих справ гетьманом не одноособово, а обов'язково «з совіту» зі старшиною був закріплений в «Конституції і Пактах Війська Запорозького» 1710 р. У відповідності з ними всі найважливіші справи – про цілісність батьківщини, про її загальне благо і про всі публічні справи – гетьман був зобов'язаний вирішувати на раді.

Загалом же є всі підстави констатувати, що ранньомодерна станова держава, яка постала на теренах козацької України в ході революції середини XVII ст., насправді була самодостатнім державним організмом, що уособлював собою тогочасні уявленні правлячої еліти про справедливий політичний, економічний і соціальний устрій, та цілком адекватно реагував на потреби ранньомодерного станового суспільства. Уже відсутність упродовж усієї історії Гетьманату якихось серйозних соціальних катаклізмів і вибухів непокори (якщо вони свідомо не провокувались зовнішніми силами в так звану добу Руїни) свідчить про неабияку ефективність цього державного організму. Інша справа, що в умовах потрапляння під зверхність самодержавної Московської держави та її трансформації в Російську імперію можливості для розвитку іманентних політичних і суспільних інститутів Гетьманату були вкрай обмежені. Спроби їх удосконалення, як правило, мали на меті відтворити старі річпосполитські моделі. Політичний сенс такої специфічної і, на перший погляд, дивної консервативної «модернізації», спрямованої у минуле, полягав у тому, щоб у такий спосіб консервувати самобутність козацького укладу, генетично пов'язаного з Річчю Посполитою, та не допустити уніфікації його норм із загальноімперськими зразками, а, відтак, зберегти автономію Гетьманату й українську станову державність як таку. Натомість імперська влада, намагаючись спочатку тісніше втягнути Гетьманат в орбіту свого впливу, а на етапі розбудови російської версії абсолютизму у XVIII ст. – уніфікувати державний устрій автономії та з часом її поглинути, вдавалась до спекуляцій з приводу недосконалості облаштування української автономії й використання соціальної демагогії як способів легітимізування інкорпораційних заходів.

Монографія

Горобець Віктор Миколайович

**Україна та імперія в ранньомодерну добу:
чи була Козацька держава *failed state*?**

Комп'ютерна верстка – *Леонід Мигаль*

Підписано до друку 12.12.2023 р. Формат 70x100/16.

Ум. друк. арк. 8,18. Обл.-вид. арк. 9,42.

Наклад 300 прим. Зам. 35. 2023 р.

Редакційно-видавничий відділ Інституту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво

про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р